

Исроил МИРЗАЕВ

АДАБИЁТ
ВА ДАВР ДАРДИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1990

Мирзаев И. Адабиёт ва давр дарди [Масъул муҳаррир: С. Мелиев].— Т.: Фан, 1990.—52 б.

Мирзаев И. Литература и импульс времени.

83.3Ўз

Рисолада ўзбек адабиётининг бугунги аҳволи — ҳозирги адабий жараённинг баъзи бир хусусият ва йўналишлари ҳақида баҳс юритилади, кейинги икки-уч йил ичида яратилиб, китобхон эътиборини қозонган асарларда замон туйғуси, давримиз дардлари, инсон омили тўғрисида сўз боради.

Муаллиф ҳозирги ўзбек адабиётидаги бош тенденцияларни инсон, жамият, табиат ва адабиёт концепциялари замирида қараб, ижодкорларнинг ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантириш, замон дарди, умумбашарий муаммоларни акс эттириш йўлидаги позиция ва бурчларини алоҳида таъкидлайди.

Рисола кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари номзоди С. МЕЛИЕВ

Тақризчилар:

филология фанлари номзодлари С. УМИРОВ, Ҳ. АБСАМИЕВ

М $\frac{4702062020-198}{М355(04)-90}$ рез. 90

© Ўзбекистон ССР
«Фан» нашриёти, 1990 й.

ISBN 5-648-01274-8

КИРИШ УРНИДА

Бугунги кунда ижтимоий-сиёсий ҳаётимизга чуқур сингиб бораётган янгича фикрлаш бадий адабиётда анча илгари бошланган эди. Ҳатто қайта қуришнинг ўзи бадий-илмий тафаккурдаги кўп йиллик курашувлар натижаси ўлароқ юзага келгани сир эмас. Ҳақиқий маънодаги ижодкорлар эркин сўз бўғилган йилларда ҳам ҳақ сўзни айтиш йўлини қидирдилар.

Ошкоралик даври ижодкорларга ҳақиқатни баралла айтиш ҳуқуқини берди. Бу ҳуқуқнинг икки буюк аҳамияти бор. Биринчидан, у ўз-ўзидан ҳақиқий талант эгаларини «ўртамиёначи»лардан фарқлай олишга ёрдам беради. Чунки энди ўртамиёнани қандай айтиш керак, деган масаладан кўра кўпроқ нимани айтиш керак ва иложи борича тезроқ, бошқалардан илгарироқ айтиш керак, деган масала қизиқтиради. У барибир бадий жиҳатдан мукаммал асар ярата олмаслигига ишонади. Шундай экан, ҳеч бўлмаса ҳали ҳеч ким айтмаган гапни биринчилардан бўлиб айтиб қолишга ҳаракат қилади. Иккинчидан, ҳақиқатни баралла айтиш ҳуқуқи ҳақиқий истеъдод эгаларини ҳушёр торттириб қўяди: ҳақиқатни баралла айтиш керак, лекин бу «айтиш» бадий шакл бўлсин, у минбардаги нотиқнинг «баралла айтиши»дан фарқ қилиб турсин. Демак, бу жиҳатдан ошкоралик бадий сўз қадрини оширишга ёрдам беради.

Бундан ташқари, турли шов-шув, бақириқ-чақириқлардан зада бўлган китобхон ҳамиша чинакам бадий қиймат касб этувчи асарларга муштоқ туриши табиий.

Ошкоралик даври яратган имтиёзлар бадий асарларни баҳолашда, адабий-танқидий фикрда ҳам анча пародоксларни келтириб чиқариши мумкин. Турғунлик даврида бадий асарда ҳаққоний айтилган ҳақиқат (ҳаёт ҳақиқати) бадий ҳақиқат сифатида оқланиб, ҳаётда шундай бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин, деб хулоса чиқариларди. Чунки шароит шундай ҳукм чиқаришга мажбур қиларди. Йўқса ҳаққоний асар матбуот юзини кўриши амри маҳол эди.

Ҳозир-чи? Энди аксинча бўлиб қолди. Яъни бирор асарда айтилган гап бадий ҳақиқат даражасида маҳорат билан ёзилмаган бўлса-да, у чиқиб кетаверади ва яхши баҳоланади. Нима учун? Чунки ҳаётимизда ҳақиқатан ҳам шундай-ку. Бу ошкораликка мос гап экан, деган нотўғри таассурот шунга мажбур қилади. Аслида ошкоралик талабига мос келган гап бадийят талабига, сўз санъати талабига мутлақо мос келмаслиги мумкин. Адабий танқид ҳам, ёзувчи ва шоирларимиз ҳам шу масалада чалғимасликлари керак.

Кейинги уч-тўрт йил ичида — турғунлик йиллари сермахсул ижод қилган қаламкашларимиз деярли унча кўп асар эълон қилмадилар. Нима бу, масъулият ҳиссими? Ваҳоланки, баъзи «даҳо»ларимиз «қайта қуриш руҳида», «ошкоралик талабига жавоб бўладиган» қатор қисса ва романларни, дostonларни қалаштириб ташладилар. Лекин улар ҳали бўёғи қуримасдан туриб, халқнинг эсидан чиқиб кетяпти.

Ошкоралик даври ҳақиқатни, халқ дардини қаламга олишдан ташқари бадий мукамал асарлар яратишни талаб қилмоқда. Демак, «ошкоралик руҳида» асар яратиш учун бадийят алифбосини ҳам ўрганиш керак. Бадийят талабларига мос тушган асар ошкоралик гимнига ҳам ҳамоҳанг бўлади, албатта. Лекин ана шу бадийятнинг ўзи янгича шаклга эга бўлиши, мукамаллашиб бориши шубҳасиздир. Бу ўринда биргина шеъриятимизга мурожаат қилиб кўрайлик. Эркин Воҳидов шеъриятдаги анъанавий лирик-фалсафий йўналишдаги йўлнинг давомчиларидан бири. Шоирнинг «Девонаи ҳақгўй», «Қарсак», хусусан «Халқ депутатларига», «Кўрсаткич бармоқ», «Ильза хонимга» каби қатор кейинги шеърлари фикримизнинг далилидир. Бу шеърларда замон, юрак дарди, ёки руҳий тўлғоқларнинг баёни эмас, бу тўлғоқларнинг рамзийлашган шакли кўринади.

Ички драматизмнинг сокин ва ғамгин аламлардан қурилган рамзлар орқали сизиб ўтиб, ўқувчи қалбига етиб бориши ва етиб бориб портлаши Абдулла Ориповнинг «Хатоларинг керак уларга...», «Ёш шоирларга», «Эл қўлласа...», «Уйламай нетайин» сингари шеърларида ҳам ёрқин намоён бўлади. Заҳматкаш эл дардини доимо жўровоз бўлиб куйлаб келган бу икки ижодкорнинг дардлари нақадар бири бирига ҳамоҳанг эканлигини сезамиз. Чунки бу дардлар аввало халқ дардидир.

Эътибор беринг:

Токи бошлиқ зоти экан ҳақ
Гапи гапу, сўзи сўз экан,
Тўрдагилар ҳоқиму мутлақ,
Пастдагилар юмуқ кўз экан,

Пешонанга битилган аттанг,
Енгилмоқ бор доимо жангда.
Мудом сенинг қўлингда паттанг,
Мудом сенинг тўвинг елкангда ...

(Эркин Воҳидовнинг «Девонан ҳақгўй» шеърідан)

Ахтарурлар ҳамиша иллат,
Етти пуштинг гўрин титарлар.
Фақат унма, улғайма фақат,
Хато қилишингни кутарлар ...

Улар сенга бир умр йўлдош,
Содиқ ҳамроҳ каби ўтарлар,
Қабринг узра эгсалар ҳам бош
Хато қилишингни кутарлар ...

(Абдулла Ориповнинг «Хатоларинг керак уларга...» шеърідан)

Эркин Воҳидовнинг «Қарсак ҳақида» шеъри билан Абдулла Ориповнинг «Ёш шоирларга» шеърлари ҳам бир дард билан суғорилган. Бу дард ғаразгўйликдан, ғаламисликдан задалик дардидир.

Бадий кашфиётни эркин сўз масъулиятини ҳис этишдан иборат деб билган Асқад Мухтор, Шукрулло, Гулчеҳра Нуруллаева, Рауф Парфи, Ҳалима Худойбердиева, Муҳаммад Солиҳ, Усмон Азимов, Хуршид Даврон, Азим Суюн, Юсуф Жумаев, Мирза Кенжабоев, Абдулла Шер сингари шоирлар ҳам талай мукамал шеърлар яратдилар.

Яқин кечмишдаги воқеаларни кенг эпик планда таҳлил этиш орқали давр жароҳатлари, ҳаёт зиддиятлари, қадрият, имон-этиқодни кўрсатишга интилиш ҳам сезилмоқда. Саид Аҳмаднинг «Жимжитлик», Нурали Қобулнинг «Унутилган соҳиллар» роман-монолог ва Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор» романлари ана шундай интилиш самаралари ўлароқ вужудга келтирилди. Худди шунингдек, бир қатор ёзувчиларимиз — Уткир Ҳошимов, Худойберди Тўхтабоев, Эркин Самандаров, Омон Мухтор романлари, Хайриддин Султонов, Эркин Аъзамов, Ғаффор Ҳотамов, Мамадали Маҳмудовларнинг қиссалари, ўнлаб ҳикоя, очерк ва бадий публицистик асарлари ҳам бундан холи эмас.

Қисқаси, замон туйғуси билан нафас олаётган ижодкорлар янги асарларида инқилобий ўзгаришлар, демо-

кратия, даврга ҳаққоний боқишга даъват эта-
яптилар, ўқувчига ана шу ҳақиқатни тушунишга, унга
эришишга, бу йўлда курашишни ўрганишга чақирмоқ-
далар.

Чунончи, ҳаққоний асар, ундаги реалистик гоյ ки-
тобхоннинг қалбини дард-қайғу, изтироб-ташвиш алан-
гасида, бу инсоний туйғулар замирида ҳаётбахшлик
шуъласида тоблайти. Ёзувчининг ҳақиқий гражданлик
позицияси, ижтимоий фаоллиги, масъулияти ва маҳо-
рати шу кун талабига ҳамоҳанг келганлигига ана шу
мезондир.

Дарҳақиқат, адабиётимиз бошидан янги жараён ке-
чаяпти. Мазкур рисола ҳозирги ўзбек адабиётининг бу-
тун аҳволини ҳар жиҳатдан мукамал таҳлил қилишга
даъво қилмайди, албатта. Ният — бой қадимий сўз
санъатимизнинг ажойиб анъаналари айни пайтда ҳам
яхши давом эттириляётгани ҳолда яқин ўтмишда анча
нурсиз, бадий кашфиётдан узоқлашиб қолган адабиёт-
тимизнинг бугун янги жамол кўрсатаётгани, ҳаётнинг
чинакам ойнасига айланаётгани, халқимиз дардига
ҳамдард, завқига жўровоз бўляётгани тўғрисида фикр
ва мулоҳазалар билдириш.

АДОЛАТ БОРЛИҚҚА ЕЛГИЗ ОНАДИР

Адабиёт — жамиятнинг виждони. Буюк рус танқидчиси В. Г. Белинский «адабиёт бутун жамият мулкидир... адабиёт доимо оммавийликка суянади, ўз тасдиғини жамият фикридан олади», дея бадний сўз қудрати ролига ва ижодкорнинг ижтимоий фаолияти, ҳаётда тутган ўрнига юксак баҳо берган эди¹. Бу қимматли фикрга амал қилинадиган бўлса, ҳозирги инқилобий ўзгаришлар даврида адабиёт ҳаётни қайта қуришнинг асосий қуролларида бирига айланиши ҳақиқатдир.

Биобарин, социал ҳаётнинг кўпгина жабҳаларида яқиндагина рўй берган ўпирилишлар, бузилишлар жамиятни издан чиқариб юборишга қурби етмаганидек, бадний ижоддаги чекинишлар ҳам адабиётни ҳаётнинг долзарб масалаларидан узоқлаштира олмайди. Истеъдод эгалари ижтимоий тараққиёт қонуниятларини объектив равишда ҳис этиб, ҳар хил кўринишдаги нуқсон ва иллатларга қарши фаол курашдилар, ҳаётнинг илғор ғояларини ифодаловчи асарлар ва ҳаётий қаҳрамонлар устида иш олиб бордилар. Михаил Сергеевич Горбачев адабиётнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрнини юқори баҳолаб, ахборот ва пропаганда воситаларининг раҳбарлари билан КПСС Марказий Комитетида бўлиб ўтган учрашувдан бирида шундай деди: «Адабиёт жамиятни ўзгаришларга тайёрлади, ижтимоий виждонимизни кўзгаб турди»².

Материалистик таълимот ўргатганидек, социалистик жамиятда шахс ҳар томонлама, яъни гармоник ривожланиши, унинг ҳақ-ҳуқуқи, ҳаётдаги ўрни, қадр-қиммати бирор бир жиҳатдан камситилишига йўл қўйилмаслиги лозим. Аксинча, социалистик тузумнинг принципларига путур етади, жамият тараққиётидаги бузилишлар, адолатсизлик ва ўпирилишлар юзага кела бошлайди.

¹ Белинский В. Г. Танланган асарлар. Тошкент, 1948, 79-бет.

² Совет Ўзбекистони, 1986 йил, 16 март.

Шахсга сиғиниш даври, 40-йиллар охири ва 50-йиллар, 70—80-йилларнинг бошларида ҳаётимизда совет қонунчилигининг бузилиши, бир тўда мансабдор шахслар томонидан кишилар қадр-қимматининг оёқ ости қилиниши рўй берди. Бунинг устига танқиддан ташқарида турган, улар ҳақида ҳеч ким, ҳеч қаерда салбий фикр айтиши мумкин бўлмаган дахлсиз шахслар пайдо бўлдики, бу ижтимоий адолатсизликнинг нохуш тенденциялари ҳисобланади. Бу негатив ҳолатларга ҳаётнинг ойнаси ҳисобланган адабиёт ҳам тўла фаол муносабатда бўлолмади, давр пайдо қилган вазият ҳатто ижодкорларнинг қаламига салбий таъсир кўрсатди, баъзида эса, бу нохуш фактларни танқид қилиб чиққан асарларнинг босилишига йўл берилмади. Фақат истеъдодли адибларгина догма бўлиб қолган умумий ақидалардан, кўрсатмалардан четга чиқолдилар ва маълум тўсиқларга қарамасдан, ўз асарларида инсон ҳақ-ҳуқуқи, меҳнат кишиси қадр-қиммати ҳимоя қилиб қалам тебратдилар.

Қувончли томони шундаки, адабиётнинг етук намояндалари ҳаётимиздаги бу негатив ҳолатларни чуқур идрок этиб, ўз асарларида бузилиш ва издан чиқишларни ошкора акс эттиришга интилдилар. Бундай руҳдаги асарлар кўп миллатли совет адабиётимизда, хусусан рус совет адабиётида кўпроқ кўзга ташланди. Бу, умуман, адабиётимизнинг ривожланиши асосан тўғри йўлдан бораётганлиги ва Октябрь кунларида бошланган, курашларда — мураккаб синов йилларида шаклланиб вояга етган инқилобий пафос, гражданлик туйғуси муваффақиятли давом этирилаётганидан гувоҳлик беради.

Ўзбек адабиётида ҳам ўша дабдабазлик, тантанаворлик, офарин ва мақтовлар авж олган йилларда ҳаётни объектив, халқ турмушини реалистик тасвирлайдиган, ғоявий-бадий баркамол асарлар майдонга келган эди. «Синчалак»дек халқчил, «Тобутдан товуш»дек порахўрлик, ўзбошимчалик, кибр-ҳаво, манманлик, шухратпарастлик ва сохтакорликни қораловчи, оқни оқ, қорани қора ҳолида айтувчи, энг муҳими, ҳаёт оқими ҳамда жамият тараққиётининг мусбат ва манфий томонларини, йўналишларини олдиндан ўта сезgirлик билан кўрсатувчи бадий кашфиётлар, «Диёнат», «Нур борки, соя бор», «Тирик сайёралар», «Йиллар армони» каби ҳаёт ҳақиқати, замон дарди, давр туйғусини тўғри ифодаловчи, инсон тақдири, руҳий мураккаблик, зидди-

ятларни ошкора кўрсатувчи насрий, шеърый ва драматик китоблар кенг шуҳрат қозонди.

Зотан, истеъдод эгалари турли объектив ва субъектив қийинчиликлар, сунъий тўсиқларга дуч келишган бўлсалар ҳам мураккаб ҳаётнинг ичига киришга, бор гапни айтишга, қалб амри билан қалам тебратишга бел боғладилар.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссаси эллингчи йилларнинг охирларида ёзилган ғоявий-бадий баркамол асарлардан бири эди ва шундай бўлиб қолиши шубҳасиз. Атоқли совет ёзувчиси Константин Симонов бу асарни юксак баҳолади ва уни рус тилига таржима қилиб, бутуниттифоқ ўқувчисини баҳраманд қилди. Бу фактлар ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Қиссада ҳаётий зиддиятлар, қарама-қаршиликлар икки характер тўқнашувида берилади. Асарнинг бош қаҳрамони Саида Алиева — давр фарзанди, янгилик, замонавий ғоялар учун курашувчи коммунист образи. У колхоз муҳитида рўй бераётган нуқсонларга қарши, илғор ғоялар сари курашда ўзбошимча ва шуҳратпараст, вазият туфайли майдонга чиқиб олган, ўзи хон, кўланкаси майдон Арслонбек Қаландаровга дуч келади ва тенгсиз олишувга киришади. Партия бу курашда Саидага раҳбарлик қилади, халқ уни қўллаб-қувватлайди.

Масалага жиддий ёндашиладиган бўлсак, бадий баркамол ҳисобланган ва ҳисобланиши керак бўлган ушбу асарда ҳам адибнинг маълум даражада ўзи яратган ижобий қаҳрамонларининг муваффақиятли ишлари, хатти-ҳаракатларига маҳлиё бўлиб кетиш тенденцияси йўқ эмас. «Синчалак»нинг бош қаҳрамони Саида Алиева ўз имкониятларидан ошиб тушадиган ишларни амалга ошираётгандек кўринади. У колхоздаги мавжуд камчиликларга чек қўяди: партия ташкилотининг, бюронинг обрўсини тиклайди, хушомадгўйлик, лаганбардорлик, раис Арслонбек Қаландаровнинг шахси олдида таъзим қилишлик, юзакичиликка қарши курашади, янгилик ва ташаббусга кенг йўл очилади, клублар ишлатилиб, турли тадбирлар ўтказиладиган бўлади, эскилик қолдиқлари, хотин-қизларнинг камситилиши қаттиқ қораланади.

Саиданинг бу қилган ишлари унча силлиқ бўлмасада, ҳаммаса бекаму-кўст амалга оширилади: ёзувчи истаганича ечимга келади. Мана, Саиданинг ғалабасини Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонининг ўз тилидан шундай тасвирлайди:

«— Арслонбек акам устимдан арз қилгани обкомга боришни зарур деб билган бўлсалар, демак, мени катта куч ҳисоблар эканлар. Бу ҳазил гап эмас! Демак, энди бамайлихотир ишлай берсам бўлар экан»³.

Асарда кўрсатилишича, Саида Алиеванинг барча масалаларда қўли устун. У ҳаётий тажрибада ўзидан бир неча барабар юқори турадиган, ҳаётга чуқур илдиз ташлаган ўзбошимча Қаландаров устидан голиб чиқади. Шу аснода Саида образи реалликдан кўра идеалликка ён босади. Тўғри, бу ерда ёзувчига катта айб қўйиб бўлмайди. У яратаётган образига ўз идеали, бинобарин, жамият идеалини сингдириши мумкин. Бунинг устига қиссада ёзувчи санъати, китобхонни ишонтириш қобилияти муҳим роль ўйнайди. Абдулла Қаҳҳор бунда фавқулодда санъаткорлик маҳоратини намойиш этган. Шу сабабларга кўра ҳам «Синчалак» юқори баҳоланади. Фақат бу ерда биз айтмоқчи бўлган фикр шундан иборатки, ижодкор реал ҳаётга қай даражада яқин бўлса, унинг қалами остидан чиққан асар шу даражада катта эстетик-тарбиявий аҳамият касб этади.

Ҳақиқатан ҳам кураш кескин ва муросасиз эди. Чунки Қаландаров ижтимоий муҳитда юз очиб келаётган социал тенгсизлик, ўзбошимчаликнинг илк вакили эдики, адиб уни ҳушёрлик билан илғаб, катта ижодий жасорат билан ўз асарида гавдалантиришга муваффақ бўлган. Еш партия ходими конфликтга киришган шахс — Қаландаров донгдор раис, обком секретари Қодиров сиймосида «орқа тоғи» бор. Қиссада Қозимбек отасининг «суянч тоғи»ни эсда қоладиган даражада характерлайди: «Отам доридан пенициллинни, раҳбардан фақат Қодировни тан олади». У — анча ишбилармон киши. Унинг кибру ҳавоси, манманлиги ва тузум нормаларига беписандлиги энди бошланиб келаётган ўша муҳитнинг меваси бўлиб, давр шундай раҳбарлар типини вояга етказаётган эди. Абдулла Қаҳҳор буни пайқаб, такаббур, ўзбошимча ва шуҳратпараст характерини моҳирона яратди.

Қаландаров олдинги хизматлари, колхозни илғор, бақувват хўжаликка айлантирганини рўкач қилиб, ҳеч кимни, ҳеч нарсани, ҳатто тузум нормаларини писанд қилмайди, кўчада милиция ходимини туртиб кетади, колхозчилар фикрини тингламайди, касаба союз ташкилотини менсимайди, парторг Саида Алиева уларни

³ Абдулла Қаҳҳор. Синчалак. Тошкент, 1975, 131-бет.

ҳимоя қилганида, «фуқаропарвар» деб пичинг қилади. Қаландаров райком билан ҳисоблашишни ҳам эп кўрмай обкомни, эслатиб ўтганимиздек, ўртоқ Қодировни тая олади, холос.

Абдулла Қаҳҳор Арслонбек Қаландаровдек шахслар ҳали унчалик кўп бўлмаса-да, лекин уларнинг илдиз отиши учун қулай муҳит ва вазият яратилаётганлиги ўз вақтида фош этилмаса, бундайлар кўпайиб, урчиб кетиши мумкинлиги ҳақида башорат қилди. У китобхонни, жамиятни ўз вақтида огоҳлантирган эдики, орадан кўп ўтмай, 60—70-йиллар, 80-йилларнинг бошларида бундай эпидемиянинг жамиятга тарқалиб кетганлиги аниқ-равшан кўринди. Шу жиҳатларига кўра, Қаландаров ўзбек совет адабиётида яратилган бетакрор типдир. Ундаги турли хислатларнинг (ё ижобий, ё салбий) кейинчалик қандай ривож топиши муҳитга, партиянинг сиёсатига боғлиқ эди. Афсуски, салбий хислатларнинг ривожига яхши шароит яратган турғунлик йиллари, Қаландаровнинг Отақўзи («Диёнат»), Мирвали («Жимжитлик») сингари турдошларининг туғилишига олиб келди.

Реал ҳаётга фаол ва жиддий алоқадорлик, ҳозиржавоблик билдириб келаётган адиблардан Одил Ёқубовнинг ўша йиллардаги «Диёнат» романи давр туйғуси, курашчанлик ва мурасасизлик руҳини ифодаловчи асар сифатида СССР Ёзувчиларининг VIII съездида ҳам юқори баҳоланди. Бинобарин, эл-юрт кўз-қулоғи, ҳақиқий халқ ёзувчисидан қилинадиган талаб ҳам шуни тақозо қиладики, Одил Ёқубов бу асари билан ҳаётимизда кейинги йигирма-ўттиз йиллар мобайнида рўй берган ижтимоий-иқтисодий ва маънавий турғунлик, социалистик қонунчиликдан чекинишлар, ўзбошимчалик, зўравонлик ва бошқа салбий томонларга қарши бонг урди. Абдулла Қаҳҳордан сўнг биринчилар қаторида бадий сўзнинг фош этувчи кучини кўрсатди. Ҳозир партиямиз раҳбарлигида олиб борилаётган кескин кураш бу ҳайқирикларнинг тўғрилигидан гувоҳ эмасми?

Роман воқелигимиздаги рўй бераётган реал манзара, турмушда пайдо бўлган айрим шахсларга керагидан ортиқча баҳо бериш, уларга сажда қилиш, бошқача қилиб айтганда, баъзи бир раҳбар шахсларни қудратли куч сифатида тасаввур қилиш тенденциясига қарши майдонга келган эди.

Асарда ҳаёт мураккабликлари, зиддиятлари объектив ифодаланган — бадий ҳақиқатга айлантирилган. Тўғри, бу ерда ҳам қаҳрамон салобатли, ишбилармон,

биноқ унинг бу «хислатлари» ўша даврда жамиятимизда рўй берган кимларнингдир ҳақ-ҳуқуқини тортиб олиш, кимларгадир ажратилган маблағ ва имтиёзларни ўзи учун ўзлаштириш, ўз манфаатига қаратиш ҳисобига пайдо бўлади. Гап асарнинг бош қаҳрамони Отақўзи ҳақида бораяпти. У шу маънода давр яратган зўравон, ўзбошимча шахс. У гўё жамият манфаати учун ўта зарур фаол кўрсатаётгандек, уни ҳам тор планда, фақат ўз хўжалиги шуҳрати нуқтаи назаридан тушунади. Ўзининг бу хатти-ҳаракатларида у ҳеч қандай чекланишни билмайди, шу маънода у бунгача ўзбек адабиётида яратилган зўравон ва ўзбошимча характерларнинг энг типиги, чўққиси бўла олади. Масалан, эллигинчи йиллардаги ўзбошимчаликларнинг энг типик вакили Қаландаров («Синчалак») кўчада машина билан ГАИ ходимини туртиб ўтишга, колхозчиларни, оммани, жамоат ташкилотларини менсимасликка журъат қилолса ҳам, район миқёсида бир кишини — райкомнинг биринчи секретарини тан оларди. Отақўзи эса Қаландаровга нисбатан айёрроқ, чаққон ва ҳушёрликда Қаландаровдан фарқ қилган ҳолда милиционерларни туртиб ўтишдек майда ўзбошимчаликлардан ўзини тийган, унинг ҳаракат кўлами Қаландаровникидан бир неча марта кенг ва даражаси юқори турарди. У фақат район масштабидаги биринчи раҳбарларгина эмас, балки область миқёсидаги раҳбарлар олдида ҳам эътибор қозонган, катта тадбирлар ўтказиш, имтиёзу ўринлар, мукофотлар тақсимлашда, юқори мартабали шахслар билан муомала қилишда ўта устакор. Лекин, Отақўзи бу ишларни бир қарашда сезилавермайдиган ҳолатда амалга оширади.

«Диёнат»нинг мукамал йирик полотно сифатида машҳур бўлганининг асосий сабаби ҳам шундаки, бу асар жумҳуриятимизда алоҳида шахсларга ҳаддан зиёд имтиёз, эрк-ихтиёр ва ҳуқуқлар берилган, булар айрим юқори раҳбарлар томонидан чексиз, чегарасиз равишда рағбатлантириб турилган даврда яратилди. Бу адибнинг жамиятда содир бўлаётган нохуш тенденциялар олдида бош эгиб, қўл қовуштириб ўтирмаганлиги ва ўз халқининг виждони сифатида адабиёт майдонига жасорат билан бел боғлаб тушганлигидан далолатдир.

Замонга кескин муносабат билдириш ва ҳаётда кечаётган воқеаларга ёндашиш ижодкорлар фаолиятида ҳар хил йўсинда содир бўлади. Фақат катта-кичик прозаик асарларда эмас, шеърият ва драматургияда ҳам ижтимоий ҳаётда рўй бераётган бузилиш, маънавий-

ахлоқий чекинишлар ҳақида бонг урилди. Бу жиҳатдан Иззат Султоннинг ўша йилларда ёзилган «Имон» драматик асари характерлидир. Драматург социал турмушда рўй бераётган нохуш тенденцияларга бошқачароқ ёндашади, яъни эски тушунча деб ҳисобланган имон, инсоф, диёнатга янги маъно беради, персонажларнинг хатти-ҳаракати, дунёқараши шу тушунчалар орқали очилади. «Имон»да турмуш қарама-қаршиликлари, одамлар ўртасидаги, уларнинг дунёқарашидаги зиддиятлар ижобий қаҳрамонлар ёрдамида очиб берилди. Аслида фош этилаётган нарса — нуқта битта, фақат «Тобутдан товуш»да асосан салбий типлар орқали порахўрлик, эгрилик, ахлоқий бузуқлик қаттиқ қораланади, «Имон»да эса ижобий қаҳрамон ва персонажлар орқали виждонлилик, поклик, тўғрилиқ, имон ва адолатга чақирилади.

Аммо талантли, ҳаёт воқеаларига реал талаблар нуқтаи назаридан ёндашадиган, умумхалқ дардини ўз дарди деб ҳисоблайдиган адиблар ҳар қандай йўллар билан бўлмасин, ҳақиқатни бадиий ифодалашга интилиб, бор нарсаларнинг реал манзараларини чиздилар. Ўрни келганда, бу масалада Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий позицияси, ибрат намунаси фавқуллода диққатга сазовордир. Ёзувчининг олтинчи йиллар — умрининг сўнгги йилларида яратган ҳикоя ва қиссалари, айниқса, унинг «Тобутдан товуш» драмасини бир эсланг. Асарда адиб текинхўр, енгил-елпи ҳаётга ружу қўйган, мол-дунё йиғишга муккасидан кетган Суқсуров, унинг молпараст, бузуқ хотини Нетайхон образларини маҳорат билан яратади ва улар орқали ижтимоий турмушда бу хилдаги ғайринормал ҳолатларнинг пайдо бўлаётгани ҳақида бонг уради.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимизки, яқин ўтмишда ижтимоий ҳаётимизда рўй берган бузилишлар, социал адолатсизлик кўринишлари энди куртак отаётган кезларда «Тобутдан товуш»нинг муаллифи ёлғиз эмас эди. Асарларини таҳлил қилиб, жоиз ўринларда эслатиб ўтаётганимиз Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров каби носир, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидовдек истеъдод соҳиблари ўша йилларда устоз Абдулла Қаҳҳор оҳангига қўшилдилар — жамият, инсониятга доғ туширадиган иллатларни у ёки бу даражада танқид остига олдилар.

Абдулла Орипов Абдулла Қаҳҳор изидан бориб, ҳаёт ҳақиқатини жасорат билан қаламга олади, ижтимоий ҳаётдаги нохуш ҳолатларни кўриб, уларга муносабат

билдиради. Шеърдаги инсон қадри, шахс балоғати дисгармонияси хунук оқибатларга олиб келиши ва унинг рамзи сифатида «Тилла балиқча» бўғиқ, «тор», «лойқа», «ҳовузча», «хору хас» ва «мудроқ толларнинг аччиқ хазони» сабаб дунёни бир ҳовуз деб тушуниши, ниҳоят, ана шу вазият, муҳитни пайдо қилган даврга қарши шоир қалбининг туғёни ифодаланганини назардан қочирмайлик. Шоир «Тилла балиқча»дан олдинроқ ва кейинроқ ёзган «Темир одам», «Булоқ», «Гиёҳ», «Юзма-юз», «Милтирайди митти юлдуз», «Дорбоз», «Маломат тошлари», «Қўриқхона», «Ўзбек пахтаси» каби қатор шеърлари ва «Жаннатга йўл» драматик достонида ҳам инсон, ҳаёт, бурч, диёнат, табиат, қадр-қиммат концепцияларини фалсафий-ахлоқий муаммолар замирида санъаткорона тасвирлайди.

Шоир бу шеърларнинг баъзиларини «Тобутдан товуш» ёзилган йилларда яратиб, ижтимоий-ахлоқий муҳитда энди куртак отиб келаётган айрим ғайриинсоний белгиларни фош эта бошлаган эди. «Темир одам» шеърида инсонга хос ҳис-туйғу, самимият ўрнини ҳеч нарса босолмаслиги, ҳатто йнгирманчи аср фан ва техникасининг мўъжизаларидан бири — «ақлли» роботлар ҳам нозик инсоний хусусиятлардан маҳрум эканлигини рамзий ифодалайди.

Ўзбек адабиётида меҳнаткаш деҳқон, пахтакорлик касби, «оқ олтин» фахр-ифтихоримиз, миллий ғуруримиз эканлиги ҳақида беҳисоб шеър, насрий драматик асарлар битилган. Уларнинг аксарий қисмида деҳқон, ер, пахта тўғрисида гаплар, фикрлар, ўхшатишлар — дабдабали, баландпарвоз ташбеҳларнинг такрорланиши, унисидан бунисига ўтиши, риториканинг кучлилиги, ҳайратланиш, жозиба таъсирининг йўқлигидан сўзламаса ҳам бўлади. Оддий пахтакорнинг машаққатли меҳнати, деҳқон азоблари ва ёниши, пахта етиштириш — йил ўн икки ой, қишин-ёзин аёзли, изғиринли кунлару қирқ беш — эллик даражали жазирамада тер тўкиш деган ҳақиқатни — қалб туғёнларини изҳор этган асарлар камдан-кам учрайди.

Абдулла Ориповнинг шеърларида инсон дарди, деҳқон изтироблари уфуриб туради. «Ўзбек пахтаси» шеъри шундай — пахта ҳақида ҳавойи, ялтироқ фикрлар, назмбозликдан холи, унда «чўнг халқни», инсонлар, «армонлар», «оламнинг эгинни бутлаш» учун «оналар тўлғоқ дарди бошлангунча жўяклар»ни тарк этмаслиги каби оригиналлик, дард ва чуқур маъно бор. Шоир шундай фалсафий-ахлоқий умумлашма — тўхтамага келади:

Дунёда инсонлар бор
майда бир армонлар сабаб
Бир-бирин ёқавайрон,
Тупроққа қоришади ...
Оламнинг эгини бутлаш —
Ўзбекда шудир матлаб,
Шу армон деб, чўнг халқим
Бир умр олишади.

Шоирнинг «Қўриқхона» шеъри — ижодкорнинг жамият олдидаги масъулияти, бадий ижод ҳамisha одамлардан, кишилик дунёси, она-табиатдан огоҳ бўлиб туриши, истиқбол, келажак, бахт-саодат, юксак идеаллар учун кураши ҳақида бонг урган асар. Диққат қилинг: «ўсимлик хилларини асраймиз», «ҳайвонлар камёбин асраймиз» ва «инсон қалбидаги ҳамият» туфайли «ҳар нечук қирилиб кетмас табиат — бу яхши, лекин «соф қалб», «инсоф», «эзгулик», «оқибат», «ҳаё», «имон», «виждон», «адолат»ни асранг, зеро ҳаёт, келажак, одамийлик йўқолмасин, инсонийликка заволят етмасин, деган маънолар асарнинг ғоявий мазмуни.

Шоир дейди:

Тўқайга ўт кетса ёнғай бус бутун,
Адолат борлиққа ёлғиз онадир.
Дунё ҳам, инсонлар қалби ҳам бугун
Евузликдан зада қўриқхонадир.

Шоир инсон ва табиат гармонияси, инсон онгини белгиловчи муҳим хусусияти ҳақида фалсафий поэтик умумлашма яратиб, ўша йиллар ижод оламига намуна кўрсатган.

«Жаннатга йўл» драматик достонида беҳишт деталига эътибор беринг. Абдулла Ориповнинг беҳишт, дўзах, «одилларнинг одили» афсонавий адоватли тарозибон образлари орқали инсон номига, шаънига доғ туширадиган доғлар фош этилиб, уларга зид ўлароқ яхшилик, эзгулик, одамийлик куйланади.

Абдулла Орипов бу иллатларни фош этаркан, ҳаётий реалликдан ташқари тарих, афсона ва ривоятларни кўриб чиқади. Унинг «Жаннатга йўл», «Ҳаким ва Ажал» достонлари бадий ижоднинг кучини, овози, ижтимоий бурчи ва масъулиятини кўрсатувчи асарлар бўлиб, ўқувчини юрак амрига қулоқ солишга, инсоний дард билан яшашга даъват этади. Шоирнинг безовта қалб эҳтиросларининг маҳсули сифатида юзага келган «Жаннатга йўл» асари ҳақида адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжонов китоб сўз бошисида шундай ёзган эди: «...асар номи афсонавий жаннат билан боғлиқ бўл-

са ҳам, асл мазмуни билан кундалик ҳаёт воқеаларини акс эттиради. Достонда бугун учраб турадиган, биз кўриб, кузатиб юрган иллатлар, улар натижасида юзга келган драматик ва сатирик воқеалар қайд қилинади».

Адабиёт турли хил шароитда ўз имконияти даражасида ижтимоий ҳаёт оқимига ўз муносабатини билдириб туради.

Абдулла Орипов ижодининг мухлислари шоирнинг ҳар бир янги асарини катта бир маънавий эҳтиёж сезиб интизорлик билан кутишади. Ҳатто мамлакатимиз тарихи ва халқимиз ҳаётида нохуш излар қолдирган турғунлик йилларида ҳам адабиётимизнинг ҳаққоний овозини эшитиб туришимизни таъминлаганларнинг олдинги қаторидан бирида Абдулла Орипов туриб, инсоннинг қалб ларзалари ва мураккаб руҳий оламини кашф этишда давом этди, ҳозиржавоблик ва гражданлик позициясидан воз кечмади, чала сўз, чала ҳақиқатни айтмади, сохтакорлик, замонасозликдан ҳазар қилди, бадий сўз масъулиятини баланд кўтарди.

Шоирнинг 50-йилларнинг охиридан бошлаб ёзган шеърӣ мажмуалари мундарижасини инсон қисмати, замон дарди, фожиалари, ҳаёт ташвишлари ва изтироблари ташкил этади, унинг ҳар бир асарида қалб ёлқини, жанговарлик, исёнкорликни уқиш, улардаги фалсафӣ мушоҳада, ўйчанлик, интеллектуал, донишмандлигу билимдонликни кўрдик, ҳис этдик. Абдулла Ориповнинг «Юзма-юз», «Юртим шамоли», «Суврат ва сийрат», «Йиллар армони», қўйингчи, барча китобларида бош ва масъул сўз — кураш! Шоирнинг «Бургут», «Қарши қўшиғи», «Номаълум одам», «Некрасов ҳасрати», «Генетика», «Денгизга», «Бир танишим ҳақида баллада», «Темир одам», «Маломат тошлари», «Момо офтоб», «Ўзбекистон», «Қўриқхона», «Учинчи одам», «Тулки фалсафаси», «Қонуният», «Ишонч», «Сўнгги уруш» каби асарларини бир ёдга келтириб кўринг-а, уларда ижодкор бурчи ва масъулияти курашчан шеърӣятга садоқатига имон, ишонч ҳосил қиласиз.

Демангиз, дунёнинг ташвиши қолиб,
Ўзини ҳар ёнга уради шоир.
Тоғдай оғир юкни кафтига олиб,
Қушдай енгил бўлиб юради шоир.

Қайта қуриш, демократия ва ошкоралик даври ҳақиқатни баралла айтиш ҳуқуқини бердики, Абдулла Орипов қалб ёлқини, эҳтирослари янгича бир ички

портлаш, ўзгача бир оҳанг касб этаётир. Унинг кейинги вақтларда ёзган «Хатоларинг керак уларга...», «Эл қўлласа...», «Ёш шоирларга», «Уйламай нетайин» каби шеърларида ички драматизмнинг сокин ва аламли қатламларига қурилган рамзлар бўртиб турибди. Бу шеърларда заҳматкаш ва саховатли элнинг дард-изтиробларига елкадошлик, жўровозлик ёрқин намоён бўлиб ифодаланган. Давр туйғуси шу куннинг руҳи, бадий овози сифатида шоирнинг янги асари — «Ранжком» («Шарқ юлдузи» журнали, 1989 йил, 1-сон) драматик достони долзарблик ва курашчанликнинг яхши намунаси деб баҳолашга лойиқ.

Бир фикрни алоҳида таъкидламоқчимиз. Қайта қуриш — ғоят мураккаб жараён. У қадамба-қадам олға силжимоқда. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида унинг дастлабки нишонлари мавжуд. Онгда, тафаккурда, муносабатларда янгича қараш, янгиланишга иштиёқ, интилиш ўзини тобора аниқроқ намоён этмоқда. Ошкоралик муҳити халқнинг ижодий имкониятларига, ўз-ўзини чуқурроқ англашга кенг йўл очди. Лекин бу — ҳамиша ишлар осонгина кўчиб, кенг йўлга тушиб олди, деган маънони билдирмайди. Қайта қуриш — кураш, эскиликни енгиб ўтиш, олға силжишимизга халақит берувчи ҳар қандай салбий ҳолатлардан холи бўлиш жараёнидир.

Ўзбекистон ССР халқ шоири, СССР халқ депутати, Ҳамза номидаги республика давлат мукофотининг лауреати Абдулла Ориповнинг «Ранжком» драматик достони қайта қуриш жараёнига бағишланган.

Муаллифнинг дoston бошидаги ўз эътирофи асарнинг ғоявий мақсади, йўналишини шундоқ айтиб турибди: «Маълумки, мамлакатимизда қайта қуриш ва ошкоралик оқопларига кириб олиб, ўз манфаатлари йўлида бақириб-чақириб юргувчилар ҳозиргача камаймаётир. Булар ҳақида мен ўзим иштирок этган Бутуниттифоқ XIX партия конференциясида ҳам ташвишли гаплар айтдим. Конференцияда бюрократизмга қарши ҳатто махсус қарор ҳам қабул қилинди. Демагоглик, яъни шароитга мослашувчи худбинлик ҳамма даврларда ҳам тараққиётга тўғаноқ бўлган. У айниқса маънавий жабҳада жамиятга катта зарар келтиради».

Шоирнинг турли йилларда яратилган «Жаннатга йўл» ҳамда «Ҳаким ва ажал» дostonлари адабий ҳаётимизда воқеа сифатида қайд этилган эди. Орадан бир неча йил ўтиб шоир яна дoston жанрига мурожаат қилибди. Асар бу кунлардаги аниқ ишларимизни, мурак-

каб кечаётган қайта қуриш даврининг айрим муаммоларини бадий шаклда ўртага қўяди.

Достондаги воқеа гарчанд бир жойда — «Ҳашарот» деб номланган журнал редакцияси хонасида рўй берса-да, биз тарихимизнинг турли даврларига хос воқеа-ҳодисаларнинг гувоҳи бўламиз, яқин ўтмишдаги айрим манзаралар билан ҳозирда содир бўлаётган воқеаларнинг муштарак ва зиддиятли жиҳатлари ҳақида фикр юритишга имкон топамиз.

«Ҳашарот» журналининг уч нафар ходими ишдан сўнг қолиб, янги жамият — Ранжком, яъни инсонларни ранжитиш комитети тузишга аҳд қиладилар. Улар ўзларича бу комитетга аъзо бўлиш қоидалари, одамларни ранжитиш усуллари ҳақида қизгин баҳс этадилар. Охир оқибатда бу комитетнинг ўз муҳри ва гимни ҳозирланади. Улар орасида бўлиб ўтадиган ўзига хос «қизгин» суҳбат ва баҳс достоннинг жозибасини таъминлайди. Асар сатирик руҳ билан йўғрилган. Шу туйғу файли унинг қаҳрамонларининг исми — Раис, Биринчи аъзо, Иккинчи аъзо ва Фаррош аёл тарзида шартлиликка асосланган.

«Ранжком»ни юзага келтирган шаронт «Ўзгаларни ранжитмоқлик» ташкилоти Раиси тилидан шундай изоҳланади:

Ҳар бирингиз биласизки, мамлакат бўйлаб
Ошкоралик, қайта қуриш давом этмоқда.
Жуда муҳим жараён бу, мен сизга айтсам,
Янгилашиб бораётир бутун жамият.
Жафо чеккан ўз йўлига, бизнинг учун ҳам
Етмиш йилда бир бор келди бундай вазият.
Фойдаланиб қолмоқ керак, фурсатни билиб,
Ошга қўлни чўзмоқ керак беор ва хира.
Ўзингизни кўрсатингиз фидойи қилиб,
Оғзингизга нима келса — қайтарманг сира.
Оғзингизда маза-матра қолмаган чоғи,
Халқ номидан сўзлайман, деб ҳайқиринг паққос ...

Ранжком раиси ва унинг икки аъзоси ҳасадгўйликда бир-биридан қолишмайдиган, ўта маккор ва худбин кимсалар. Шоирнинг ютуғи шундаки, у бундай типларни вужудга келтирган муҳитни ҳаққоний чизиб бера олган. Шу жиҳатдан достондаги персонажлар ҳикоя қилаётган ҳар бир воқеа куни кеча бўлиб ўтган ҳодисаларнинг бадий умумлашмаси бўлиб гавдаланади. Масалан, Иккинчи аъзо шундай воқеани гапириб беради: у истиқомат қиладиган маҳаллада Худойқул исмли атеист лектор яшайди. Худойқул Иккинчи аъзони «Ёз-

ғувчи» деб нуқул ғашига тегиб келган. Қайта қуриш шароитида ўч олишга бел боғлаган Иккинчи аъзо Худойқул деган номдан сиёсий хато топади. Ва уни ўз исмидан «ихтиёрий воз кечиш»гача мажбур этади.

Мана шу воқеанинг ўзи кичик бир масал тарзида берилган. Бу ерда рамзийлик бор. Бундан икки-уч йил аввал бўлиб ўтган шунга ўхшаш ҳодисанинг умумлашмаси бўлган бу масала яқиндагина масъул жойга ўтириб олиб, қанча ҳалол одамларни бадном қилишга уринган, охир оқибатда ўзи порахўрлиги учун қамалиб кетган айрим «раҳбарчалар»нинг қайта қуриш шароитидаги хатти-ҳаракатига қаратилган. Достонда шундай кичик-кичик бир неча воқеалар ҳикояти масал тарзида ўзаро боғлиқликда берилади. Улар бир-бирини давом эттиради, маълум маънода тўлдиради ва яхлит манзарага уюшади.

«Ранжом» достонидаги қатор лавҳалар худди шу жиҳатдан кишининг диққатини ўзига тортади, чуқур ўйлантиради. Асардаги Овчилар Союзи аъзоси мерган овчи тақдирини шулардан биридир. Мерган овчининг омади доимо чаққон. Демак, у ўз соҳасининг иқтидорли, моҳир устаси. Айни замонда, унинг истеъдодига ҳасад қилувчи одам ўч олиш пайида. Замон муаммоларидан усталлик билан фойдаланишга ҳаракат қилган ҳасадгўй ўша моҳир овчига сен экологияни, жониворлар дунёсини қириб ташладинг, деб маломат қилади. Бир қарашда бу айбномада асос бор. Тухматнинг зарбидан овчи ўлади ҳам... Бу ҳам овчи ва унга туҳмат қилган касбдоши бадийий образ. Айнан шундай воқеа содир бўлган ёки бўлмаган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ кўчма маъно касб этган бу эпизод ҳозирги шароитда айрим касбдош одамлар ўртасида рўй бераётган «отишма»ларнинг мазмунини, асосини бадийий акс эттирган дейиш мумкин.

Қайта қуриш жараёни катта ижтимоий кучларни ҳаракатга келтирди. Лекин мана шу ҳаракат панасида айрим салбий кучлар ҳам жон сақлашга интилмоқда. Уларнинг ҳаётини фалсафаси — мослашув, юз бераётган ижобий ва ижодий муҳитга тезроқ киришиш, ўзларини халқпарвар, ишчан, олижаноб қилиб кўрсатишга уриниш. Улар гўё ҳар бир чақириққа «лаббай!» деб жавоб берадилар. Лекин ҳаракатлари мағзида ғараз, ҳасад, юзакичилик, алдам-қалдамлик.

Асарда демагоглик, худбинлик иллатларининг тараққиёт, барча яхши ниятлар, ташаббусга тўғаноқ бўлиши ўзининг реал ифодасини топган. Бу тоифа қавм-

нинг фалсафаси, ўз сўзлари билан айтганда, қуйида-
гича:

Ҳа, атрофда кенг, каттакон жамият ҳам бор,
Аён гапки, унинг йўлини бўлмайдн тўсиб.
Шунинг учун дейман-да мен, иш тутинг хушёр,
Шунинг учун дейман-да мен, иш уринг пусиб.
Барча гапни ошкоралик бўйнига юкланг,
Биз даврнинг аскаримиз, деб айтинг паққос.
Ҳолингизни бирор кимса қилар бўлса танг,
Қайта қуриш душмани, деб, солинг айюҳаннос.

Достонда муваффақиятли топилган ташбеҳлардан
бири музейларда турувчи «совут қалқонли Ғовак гав-
да» билан бюрократларнинг асосий қалқони — мансаб
курсиси ўртасидаги қиёсда кўзга ташланади:

Музейларда кўргансиз — совут қалқонли
Ғовак гавда — сарбозларнинг либослари бор ...
Ана шунга ўхшаш эрур амалдор одам,
Энг зўрин бюрократ дерлар ашаддий.
... Темир совут қаршисида миқ этмас авом,
Ичнда ким иш юритса — унга барибир.

Дарҳақиқат, айримлар тасавурида ким қандай йўл
билан бўлса ҳам мансабга чиқиб олса бас, унга авом
халқ итоат этишга мажбур, бундан бўлак нарс ҳақи-
да ўйлай ҳам олмайди, деган андиша ҳоким. Бу фикр-
нинг катта асоси борлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ.
Достондаги персонажларни ўзаро бириктириб турган
ғоя ҳам шу масалада: пайтдан фойдаланиб, ўша со-
вутларга кириб олинса бас, у ёғида нима қилиш-қил-
маслик фақат ўзларига боғлиқ. Қайта қуриш эса, улар
назарида бундай йўлга қулай фурсат яратди. Чунки,
«Бир килодан гўшт тарқатса одамлар ҳозир шайтонни
ҳам сайлаб қўярлар арши аълога».

Асардаги салбий типлар шунчаки лақма ва гўл
одамлар эмас. Улар муҳитнинг — ижтимоий шарт-ша-
роитнинг табиий, қонуний ҳосиласи бўлиб ўртага чиқа-
дилар. Узоқ йиллар ҳукм сурган баробарчилик фақат
истеъмолчилик кайфиятида юрувчилар гуруҳини ву-
жудга келтирганлиги кўплаб қайд этилмоқда. «Ранж-
ком»даги салбий типлар ҳам бундан мустасно эмас.
Улар ўз хатти-ҳаракатларини ўзларича тўғри баҳолай-
дилар. Асар қаҳрамонларидан бири 70 йиллик тарихи-
мизни шундай таърифлайди:

Бу тузумнинг ярим умри лоф билан ўтган,
Фуқаро ҳам усулига кўникмиш ғоят,
Аксар ҳолда йўқ нарсани бор қилиб битган
Ровийлари ҳанузгача тўқир ривоят.

Достондаги марказий қаҳрамонлардан бири — Фаррош аёл. У сталинизм ва турғунлик йилларининг маънавий қурбони. Бироқ у ўз эътиқоди, инсоний фазилатларини йўқотмаган соф кучларнинг оддий вакиласи. Фаррош аёл ғаразу ҳасадга тўлган унсурларнинг бугунги шароитдаги қиёфаларини очиб берувчи образдир. Фаррош аёл ранжкомчилар тузган режадан тасодифан воқиф бўлиб қолади. Хонани супуриб йиғиштириш учун кирганида янги ташкил этилган жамият аъзолари ўз мақсадларини унда синаб кўришга аҳд қиладилар. Аввалига, улар Фаррош аёлни «Замон ўзгарди. Сизда эса ташаббус йўқ» деб айблашга уринадилар. Аммо бундан бир нш чиқмайди. Кейин уни энг синалган йўл — миллатчига чиқариш билан бадном этишга ҳаракат қиладилар. Шунда Фаррош аёл: «Теран боқсанг, бир ҳолатни кўрасан зинҳор: Инсон фақат бўлингайдир яхши-ёмонга, Уғри деган, Тўғри деган икки миллат бор», деб ғийбатчиларни мулзам қилади.

Фаррош аёл уларни жиддий фош этишда давом этади:

Сизлар безбет кимсаларсиз, манфаат учун,
Зарур бўлса Регистонни бориб йиқасиз.
Тор келганда тегирмондан чиқай деб бутун,
Отангизни тириклайини гўрга тиқасиз ...
... Бир қавм бор, номи унинг манфаатпараст,
Ер юзида яшаб келар қадим-қадимдан.
Қўлини у совуқ сувга урмаган асло,
Қилар иши ғийбатчилик, найранг, қабоҳат.
Улар учун байрам бўлур қўзғалса бало,
Яхшиларнинг юрагида ёнса жароҳат.

Бундай кескин раддиялар «Ранжком» аъзоларини талвасага солиб қўяди. Бироқ, улар бу вазиятдан ҳам қуруқ чиқиб кетиш йўлларини ахтарадилар, Фаррош аёлдан унинг устозини сўрайдилар. У турмуш ўртоғи — устози 37-йилларнинг машъум фожиалари қурбони бўлиб, «Сибирь қилингани»ни ҳикоя қилиб беради. Уни «тузумдан аламзада» деб ҳисоблаган ифвогарлар ўз жамиятларига аъзо қилиб олишга ҳаракат қиладилар. Ҳаёт фалсафаси, турмуш тарзини ҳалол меҳнат, пок яшаш замирига қурган Фаррош аёл уларнинг таклифларини рад этади ва ҳужумкорлик руҳида Ранжком аъзоларини тамоман фош этади:

Не кулфатки, шнорингиз нуқул ёмонлик,
Балоларнинг ҳиди келар қадамингиздан.
Сиздайлардан кутиб бўлмас сира омонлик,
Онага ҳам ташланасиз аламингиздан ...

«Ранжком» кўп қиррали, ўта ҳозиржавоблик билан ёзилган асар бўлиб, унинг муваффақиятини Абдулла Ориповнинг бу гал ҳам ўз ижодий қиёфаси, шеърининг жасорати, курашчанлик ақидасига содиқ қолганлигида деб ҳисоблаймиз. Достоннинг бадий қиммати ҳақида гапирадиган бўлсак, у ўзининг равон ҳикоя тарзи, мулоқот — баҳсларнинг табиийлиги, драматизмнинг кучлилиги, киноя ва қочириқларга, сатирик оҳангларга бойлиги билан ажралиб туради.

«Достонни сатирик оҳангда ёзишга уриндим,— дейди шоирнинг ўзи,— чунки сатирада аниқликдан ташқари шартлилик имкони ҳам бордир».

Дарҳақиқат, Абдулла Орипов ўз асарида турли бадий тафаккур жилоларига кенг йўл очган. Халқ тилида юрган гапларни ранг-баранг ривоят, нақл, ҳикмат ва афоризмга ўраб бера олган. Достонда ўринсиз ақлбозлик ва нақлбозлик, ортиқча жимжимадорлик ва безаклар кўзга ташланмайди. Ҳамма бадий воситалар меъёрида, мўътадил ва маромли.

«Ранжком» дан олган илк таассуротларимизда қуйидаги мулоҳазали эътирозимиз ҳам йўқ эмас. Шоир драматик достонни ёзиш жараёнида бироз шошилгандек, асарни мантиқий тугата олмагандек туюлади. Бинобарин, баъзи тафсилот ва ифодалар мантиқий давомини кутаётгандай — воқеалар тугалланмайди. Барибир, Абдулла Орипов, доим ўзининг кашфкорлиги, топқирлиги, мавзу-материал, лирик қаҳрамоннинг маънавий оламига дадил ва чуқур кириши билан ўзига хос теран шоирдир. Демокчимизки, у қайд қилиш, риторикани суймайди, мақсад — ғояни ўз ўқувчисига тадқиқ, таҳлил қилиб беради. Масаланинг моҳиятини очиб беради. Янги достонда эса шу хислат бироз етишмаётгандай туюлади. Булар бизларнинг субъектив мулоҳазаларимизки, адабий жараёнимизда салмоқли ҳодиса бўлган достоннинг айрим жиҳатларигагина эътибор бердик. Асар тўғрисида қизгин баҳслар ҳали олдинда турибди деб ўйлаймиз.

УМИД ВА ИШОНЧ

КПССнинг XXVII съезидан сўнг умид ва ишонч билан қаршилланган партиянинг XIX Бутуниттифоқ конференцияси ва СССР халқ депутатлари съездлари мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маданий ҳаётида қайта қуриш, янгича фикрлаш, ошкоралик ва демократияни янада кучайтириб юборди. Мафкура ходимлари, биринчи навбатда ижодкорлар эркин нафас

олиб, фаол ишга киришдилар — янги-янги асарлар ёзилаяпти, ўнлаб йиллар қўлёзма ҳолида ётган шеърлар, дostonлар, қисса-ю, романлар рўёбга чиқмоқда, таъқиқланган, «социалистик жамиятга зарарли» деб тамға босилган китоблар қайтадан нашр қилинаётир, жумладан, маданий меросга муносабат ҳам тамоман ўзгарди. Адабиётимиз қайта қуриш руҳини ифодаловчи ўткир публицистика, айниқса, ижтимоий-психологик асарлар ҳисобига бойиб бораётир. Ҳозиржавоблик ва гражданлик позицияси, инсоннинг қалб ларзалари, мураккаб руҳий оламини тадқиқ этиш, танқидий йўналиш ҳамда гуманистик туйғулар бадий ижоднинг асосий мезонига айланиб бормоқда.

Ҳаёт ҳақиқатига реал ижодий ёндошиш, инсоний хислат-хусусиятлар, гражданлик пафосини улуғлаш, шулар билан бирга, ижтимоий турмушда мавжуд бўлган талай камчиликларни очиб ташлаш — кейинги икки-уч йил ичида ўқувчи назарига тушган асарларнинг энг қимматли томони ҳисобланади. Кўпмиллатли совет адабиётида Ч. Айтматов, В. Распутин, В. Биков, В. Астафьев, В. Белов, А. Рибак, А. Дудинцев, Ю. Самадўгли, О. Ёқубов, П. Қодиров, Т. Пўлатов ва бошқаларнинг повесть ва романлари, долзарб публицистикаси ижтимоий-ахлоқий муаммолар, ҳаёт зиддиятлари, шахс эрки, қадр-қиммат, виждон ва адолат учун курашни ҳаққоний акс эттириши билан диққатга сазовордир. Бадий ижод аҳли халқнинг дард-ташвишлари, ният-орзуларини ифодалаш сари дадил интиломқдалар, улар ижтимоий ҳаётга тобора фаол аралашаётир, гуманизм, бурч ва масъулият кескин ўсаётир.

Давр руҳини юракдан ҳис этиб, воқеа-ҳодисаларни ҳаққоний кўрсатиш, барча мураккабликлар ва зиддиятлар, инсоннинг ранг-баранг ички дунёси, кураши, интилишлари, қувонч ва изтиробларини замон туйғусидан келиб чиқиб таҳлил қилишда кўпроқ ёшлар дадиллик билан қалам тебратаётгани сир эмас. Уларнинг давр нафасини сипқориб, ижодда адабиётнинг олдига чиқаётганликларини алоҳида эътироф этиш жоиз. Зеро, сўнгги пайтларда адабиётда навқирон авлоднинг ўрни, салмоғи тош босаётир. Ёш истеъдодларнинг асарлари газета ва журналларда мунтазам равишда эълон қилинаётир, қатор китоблари нашриётларда чоп этилмоқда. Аксарий асарлари «йирик воқеалар» кетидан қувиш, «буюк иншоотлар» ҳақида ким ўзарига романлар, қиссалар, дostonлар ёзиш, фавқулодда, экстремал вазиятлар, «керакли одамлар», сохта қаҳрамонларни

тараннум этиш барҳам топади. Эндиликда оддий меҳнаткаш, унинг ўзига хос содда психологияси, севинч ва азоблари, кундалик турмуш чигалликлари, нотекис инсоний муносабатлар тўғрисида ижтимоий-фалсафий умумлашмалар яратишга интилиш кучли.

Таниқли рус совет ёзувчиси Юрий Бондаревнинг қуйидаги мулоҳазаси ҳозирги адабий жараённинг бош хусусиятларини белгилашда жуда характерли: «Бизнинг адабиётимиз ҳаминша фикрлар, дард, изланиш ва безовта адабиёт бўлганлиги билан ажралиб туради... Бизнинг адабиётимизда виждонлилик, маънавийлик, қалб соғломлиги энг қимматли хислат. Ута фожиали, зиддиятли, драматик ҳолатлар ҳақида ёзиш керак. Лекин инсон учун комил ишонч қолдириш керак»⁴.

Шу нуқтаи назардан қараганда, ўзбек адабиётида кейинги йилларда сифат томон олға силжишлар бўлаётгани, бу қувончли ҳол ҳам асосан ёш ижодкорлар ҳисобига қилинмоқда. Гражданлик позициясида қаттиқ туриб, ҳаёт ҳақиқатига хилоф иш тутмаслик ва инсон ғурури, имон-эътиқодини мустақкамлашга интилувчи ғояларни ифодалашга интилиш, виждон амри билан яшашга, курашга чорлаш кўпчилик асарларнинг мазмун ва мундарижасини ташкил этаяпти.

«Коммунистик дунёқараш, фақат угина, совет ёзувчиси ижодининг ҳақиқий гражданлик ва инсоний қадр-қимматини белгилайди, — дейди Чингиз Айтматов, — бироқ эътиқодга садоқат ҳақида гапириш ва унга ўзини бағишлаш бошқа-бошқа нарсалардир. Замон ва халқ олдидаги бурч тўғрисида кўпдан-кўп ажойиб ҳақиқатлар ва қасамларни овозни баланд қўйиб таъкидлаб айтиш мумкин. Чинакам бадий асар — бу қасам эмас, балки китобнинг ўзидир»⁵.

Мукаммал бадий полотноликка даъво қилувчи ҳар бир асарга шундай андоза билан ёндошиб, уларда қалбларни тўлқинлантирадиган актуал ҳаётий долзарб масалаларни кўтариб чиққан, замондошларимизнинг ёрқин образларини чизиб берганларини тўғри, объектив баҳолаш лозим. Бундай асарларда инсонни маънавий юксакликка кўтарадиган, воқелик диалектикасининг моҳиятини очиб берадиган, шахснинг ғоявий-ахлоқий қиёфасини шакллантирувчи, ибратомуз ва диёнатдан, покликдан сабоқ берувчи хислатларни намоён этиш фарздир. Ўзбек адибларининг ҳам катта-кичик асар-

⁴ Неделя. 1983, № 16.

⁵ Известия, 1987, 20 июня.

лари худди шу андоза билан ўлчанса, ўқувчини ҳаяжонга солувчи намуналар анчагина эканлиги севинчли ҳол. Бу факт адабиётимизнинг порлоқ эртасига ишонч ва умид билан қарашга ундайди.

Истеъдодли носир Шукур Холмирзаев ўз ижодини биз турғунлик даври деб атаётган йилларда бошлаган ва ҳозирги ҳикоячилигимизнинг равнақини таъминлаётган ёзувчилардан. Ёзувчининг қатор янги ҳикоялари фикримизнинг ёрқин далилидир. Унинг ҳикоялари баёнчиликдан йироқ, доимо ихчамликка ҳаракат қилади.

Бугун турғунлик йилларини тасвирлайдиган асарлар кўп ёзилаяптики, уларни бирма-бир таҳлил қилиш учун узоқ вақт керак. Лекин Шукур Холмирзаев ўз ҳикояларида (катта прозасида ҳам) жуда майда бўлиб кўринган, аслида эса ижтимоий иллатлар даражасига кўтарилган кўрқоқлик, лаганбардорлик, ифвогарлик, инсон қадри қимматини оёқ ости қилиш кабиларни кескин фош этади.

«Яшил Нива» ҳикоясини олайлик. Бу қандайдир раҳбар шахсини эмас, балки унинг тутган мавқеи, шундан келиб чиқиб, инсониятга муомаласи ишонарли тасвирланади. Ахир, кимга қандай муносабатда бўлиш ҳар кимнинг ихтиёрий иши-ку, нима учун энди «диктатор»нинг машинасини қувиб ўтиш мумкин эмас, наҳотки инсон қадри шу қадар паст бўлса.

«Яшил Нива» ҳар куни йўлда учраши мумкин-ку, биз хоҳлаймизми йўқми, турғунлик йиллари бизни шунга мажбур қилар эди. Гурур деган нарсани ҳам йиғиштириб қўйишга тўғри келар, бўлмаса бошингизда маломат калтаклари ўйнаши ҳеч гап эмас эди. «Диктатор»ни яшил ниваси хоҳласа секинлар, тезлашар, асабингиз қанчалик титрамасин, сиз унинг оёғига қараб юришга мажбурсиз. Хўш, диктаторнинг ўзи ким? «Амаллаб мансабга чиқиб олган. Кейин давлат планларини ошириб бажариб герой бўлган» бир кимса. Лекин у шундай катта мавқега эгаки, «Бизга ўхшаган одам — институтнинг оддий ўқитувчиси — улар учун бир чигиртка: чертса учиб кетамиз». Мана шуларнинг ўзи турғунлик йилларида инсон қадрининг нақадар топталганини кўрсатади. «Диктатор»нинг гуноҳи қанчалик кўп бўлмасин, бугунги кунда жинояти қанча очилмасин, ўз даврида «у ўша райком секретарини алмаштириб юрганлардан, унинг олдида мана-ман деганлар таъзимда» эдилар. «Бироқ бизнинг жамиятимизда уларнинг пайдо бўлиши... истисно ҳолдирки, бу кишини ўйлатади».

Биз баландпарвоз гапларга анча кўникиб қолгандик ва шунга амал қилувчи бечоралар, кўрсатма асосида иш кўрардик. Сталинчилик даврида бизнинг адабиёти-мизда конфликтсизлик назарияси илгари сурилди. Бу даврда ҳеч қандай иллатлар йўқ, ҳамма эркин-шод яшаётгани, адабиёт аҳлига ҳам шуни тараннум этиши уқтириларди. Уша йилларда раҳбарларнинг бир оғиз сўзи билан «гуллаб-яшнаш», аксинча, пайҳон бўлиш ҳеч гап эмасди.

Тинимсиз репрессиялар, турғунлик йиллари инсондаги миллий ғурурнинг таҳқирланишига олиб келди. Одамлар қаттиқроқ йўталишдан кўрқадиган бўлиб қолишди. Балки, бу замона зайли билан боғлиқдир. Одамлар эҳтиёт бўлиш кераклиги ҳақида бешикдаги боласига ҳам айта бошлаганлар. «Нега бундай! Ақлим етмайди, балки бу ҳам ўйлаб кўрадиган ҳолдир.» Буни ўйлаб кўраётган «одобсиз болалар» талайгина. Ёзувчи ўз ҳикояларида содда характерли кишиларни ҳам, қаллоб, тубан кимсаларни ҳам яққол, қизиқ мисоллар билан ишонарли кўрсата олди. Улар ҳали ҳам бугунги қайта қуришни ўткинчи бир ҳол деб, эскича фикрлашни, эҳтиёткорликни ташлай олмаётирлар, «улар ҳали ҳам қадамларини билиб босмоқдалар».

«Устоз» ҳикоясида бу нарса яққол кўрина бошлайди. «Фақат эҳтиёт бўлиш керак: одам оғзига эҳтиёт бўлиши керак». Бу сўзлар кейинги йилларнинг энг яхши шиорига айланди. Сталинчилик зулмидан қутулган халқни турғунлик йиллари жуда ҳам эзиб ташлади. Одамлар эҳтиёткор бўла бошладилар. Чунки 20—30-йилларда туғилган, бугунги кунда сочларига оқ оралаб қолган оқсоқолларимиз «аммо, эҳтиёт бўл, болам: кўрганмизда» деб қўйишади. Ҳа, улар кўп нарсаларни кўрдилар, вақти келганда ўз ишончларини ҳам паймон қилдилар — ўзларини халқпарвар қилиб кўрсатишга ҳаракат қилсалар ҳам, амалда «эҳтиёткор» бўлиб қолавердилар. Улар на коммунизм сари дадил одимладилар, на худога эътиқод қила олдилар. Ҳаёт, яшаш балки шунга мажбур қилгандир, ахир ҳар кимнинг ҳам яшагиси бор, бу йўлда учраган тўсиқни инсон зоти борки, четлаб ўтишга ҳаракат қилади. Лекин шу пайтда ҳам мағрур, ҳалол мардлар туғилаётган эди, туғилиш осон, яшаш қийинлигини англамаган бу «қалтис» болалар ўз «устоз»лари томонидан, адабиётнинг кўрқоқ танқидчилари томонидан суриб чиқариб қўйиларди.

Ҳикоянинг қаҳрамони биринчи учрашувдаёқ мағрурлик билан сўзлайди: «агар ёқмаса, мана шу ахлатпақирга йиртиб ташлайман». Ҳа, уларнинг томирлари-

да аллақандай ишонч, эзгулик бўлиб югураётган қонлар, ҳикоядаги манови махлуқдан сесканиш кераклигини унутиб қўйишган эди. «Кечаси билан ухлолмадим: қалтис жойларим ҳам бор. Масалан, бир жойида райком секретарини танқид қилади». «Эй худонинг қарғиши урган инсон, ахир ўтган умринг мобайнида қанча райком секретарлари келиб кетишди, «инсоф» қилгани янги райком биносини тиклади, машинасини янгиледи, улар креслони қучоқлаб, аллақандай нишонларни тақиб, дўппи тор келганда «ўз аризаси билан» бўшаб, пенсияга кузатилади, уларнинг кимлигини бугунги кун кўрсатди. «Оддий хўжалик одамини ол, ана уни хоҳлаганинча танқид қилавер». Бу ўша турғунлик йилларининг энг яхши синалган ақидаси эди. Одамлар «бечора» пахтакор ҳақида шу қадар кўп ёзишдики, ҳатто пахтакор уларни топиб ўқишга вақт тополмайди, у бугун боламга нима едирсам экан дея кечгача ўйловда.

Меҳрибон «устоз» эса шогирдини журнал редакциясига олиб боради. Журналнинг муҳаррири эса «Журналда битта орфографик хато ўтиб кетса, сочини юлади»ган бечора бир одам. Лекин устоз «оқ йўл» ёзиб берса, ҳикояларни беришга тайёр.

Умуман, «устоз» талант эгаси бўлган бир инсон фожиасига сабаб бўлади. Ҳатто ўлим билан талашаётган беморнинг қалтислигини врачларга ҳам айтиб қўйишни унутмайди. Лекин «устоз» ўзини оқлашга ҳаракат қилади. «Индамай кетишим мумкинми?» Йўқ, индамай кетишга умуман «виждон» йўл қўймас эди. Ҳикоя сўнггида «устоз» ўз-ўзига савол беради: «Уни ким ўлдирди!».

Езувчининг янги ҳикояларидан яна бири «Хоразм, жонгинам» деб аталади. Бу ҳикоя замирида Ватан ҳисси ётади. Бу асар шу қадар табиий бўёқларда чизилганки, бирор бир ортиқча нарса кўзга ташланмайди.

Бир отарчи сайёҳда ҳам Ватан тушунчаси пайдо бўлиши, унинг виждони кеч бўлса ҳам уйғониши, кишини даҳшатга солади. «Сен бузилиб бўлибсан, ўғлим», бу сўз ўғилга нисбатан отанинг сўнгги ва ҳаққоний хулосасидир. Ҳақиқатдан ҳам мол-дунё йўлида, ўзининг киндик қони томган, болалиги ўтган хонадонни сотишга киришган фарзанд бузилиб бўлган эди. Оталар болаларини ҳар доим кечирадилар. Ота ватанфуруш ўғилни уйдан ҳайдаб чиқармайди. Андиша билан: «Чик, уйни супураяпман», — дея уйни супуриш билан бирга, у ўғлининг оғзидан чиққан гапларни ҳам, фарзандига бўлган меҳрини ҳам супуриб ташлайди.

Отарчи ўғил отасининг ўлимига ҳам базўр етиб келади. Ўз ниятига эришиб, уйни сотади. Лекин у бир нарсани хаёлига келтирмайди, уй билан бирга ўзининг одамийлигини, Ватан меҳрини, аجدодлар руҳини қўшиб сотиб юбораётганини тасаввур ҳам қилмайди. Тасаввур туғилганда эса кўп нарсага кеч бўлган эди. Хоразмни қанчалик туз босиб кетса ҳам, ҳатто у тап-тақир чўлга айланиб кетса ҳам, у — Ватан, Ватанни эса ташлаб кетиб бўлмайди. Отарчи ўғил ҳам ўз ватанини қайтадан кашф этади. Хоразмга қайтиш ҳисси билан ёнади.

«Хумор» ҳикоясини олиб кўрайлик. Бу ҳикояни ўқиб, юрагингиз зирқирайди. Ўзбек пахтакорининг аҳволи сизни даҳшатга солади. Уларни кимлар шу аҳволга солдилар деган ҳақли савол туғилади. Ёзувчи ўқувчига тушунтириш учун узундан-узоқ баён этмайди, балки қаҳрамоннинг ҳар бир сўзлари сизга ишон деб илтижо қилади. Бечора ўзбек йигити заҳарли дориларга нашаванд бўлиб қолган, у шуларсиз умрини тасаввур қилолмайди. Ун тош наридан ҳам, қайси дори сепилаётганини айтиб бера олади. Шу туфайли фарзанд кўрмайдиган бўлиб қолгани ҳам, соғлиғи тамом бўлгани ҳам уни қизиқтирмайди. Бу ҳикояни ўқиш натижасида бардошингиз инграб юборади. Биз ўзбек деҳқонининг шу аҳволга тушиб қолиш сабабларини ўйлаб кўрмадик. Ўзбекистонда ҳар гектарга солинаётган химикатлар, дунёда биринчи ўринни эгаллаб қолгандагина, болалар ўлими кўзимизни мошдай очганда, Орол қуриб ерларимизни туз босгандагина, биз уйғона бошладик. Ёзувчи ўзбек фожиасини шу қадар ишончли тасвирлай оладики, наҳотки шундай, деб, ўз-ўзингга савол берасан. Ҳақиқатан биз шундай яшамоқдамиз.

«Ўзбек характери» ҳикоясини олиб кўринг. Оддий, содда ўзбекнинг ишонувчанлиги, меҳнатсеварлиги, унинг одамийлиги, яшаш шароити ўз қишлоғингизни, ўз уйингизни эслатади, ўзбек халқининг нақадар меҳмондўстлиги, самимияти кўз олдингизга келади. Баъзи бир ёзувчиларимиз ўз ижодларининг асосий қисмини, аллақандай «қаҳрамон» раислар, райкомлар, марказком секретарларини улуғлашга бағишлайдилар (Бу ҳақда юқорида айтганмиз). Лекин кимнинг қандайлигини халқ билади, унга бу соҳада дарс бериш шарт эмас. Ҳар қандай бадий асардан ҳаёт ҳиди келиб туриши заруратдир, у ҳаётга яқин бўлмаса беиз ўтиб кетаверади. Бадий тўқима ҳам ўрнида қўлланиши керак. Кўпгина ёзувчи-

ларимиз, хусусан, сўнги пайтларда кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган воқеаларни ёзишадик, уларнинг ҳаётдан нақадар узоқлиги ўқувчи назаридан қочиб кутулмайди.

Шукур Холмирзаев — кичик проза устаси. У ҳозирги ўзбек ҳикоячилигининг яхши намуналарини ярата олди. Унинг ҳикояларида оддий инсонларнинг ўй-кечинмалари моҳирона тасвирланади, уларда катта муаммо кўтариб чиқилган.

Адиб қатор қисса ва романлар ёзди. Лекин уларнинг барчаси ҳам муваффақият қозона олмади. Шунингдек, унинг янги йирик асари — «Йўловчи» романи ҳам мукамалликка даво қилолмайди. Романда сўзамоллик кучли, диалогларга етарли бадий юк берилмаган, характер ва образ хатти-ҳаракатларида мантиқий изчиллик етишмайди. Ҳар ҳолда асарнинг биринчи китоби (журнал варианты) маҳоратли, тугалланган асар дейишга ҳуқуқ бермайди.

Оддий одамларнинг бирини ўз китобларининг қаҳрамонлари қилиб олиш, инсон омилини рўёбга чиқариш сари интилиш ва бадий тафаккур орқали ифодалашга эътибор ёш носирларга хос услубга айланаётирки, Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Галатепага қайтиш», «Лолазор», Нурали Қобулнинг «Унутилган соҳиллар», Хайриддин Султоновнинг «Кўнгул озададур», Тоғай Муроднинг «Қўшиқ», Асад Дилмуродовнинг «Тоғлар, сукут сақламанг», Эркин Аъзамовнинг «Байрамдан бошқа кунлар», Аҳмад Аъзамнинг «Асқартоғ томонларда», Орзиқул Эргашевнинг «Ортимдаги умр» сингари бир қатор роман ва қиссаларини ўқиганда бунга тўла ишонч ҳосил қиласиз.

Яна бир талай насрий асарлар майдонга келдики, уларда замон дарди, кишилар ташвиши ва қалб тугёнлари билан чамбарчас тасвирланди, яқин ўтмишдаги машъум хатоликлар, нохуш воқеалар — мансабпарастлик, шуҳратпарастлик, порахўрлик, кўзбўямачилик, энг ёмони айрим мансабдор шахслар томонидан одам қадриятининг оёқ ости қилиниши, социалистик қонунчилик ва совет демократиясини бузишдек иллатлар фож этилди. Гаффор Ҳотамовнинг «Қудуқ тепасидаги ой», «Эврилиш», Шукур Холмирзаевнинг «Тоғларга қор тушди», Ражаббой Ота Туркнинг «Она сўз» қиссалари ва бошқаларда турғунлик йиллари деб ном олган даврнинг манзаралари — социал адолатсизлик, ўзбошимчилик ва зўравонликнинг авж олганлиги, бу иллатларнинг мудҳиш оқибати кўрсатилади.

Юқоридаги асарларда давр муаммолари, замон жароҳатлари, инсон омили, соф виждонли, покдомон одамлар бошига тушган кулфату маломатлар, она-табиат, муҳит тақдири изтироб ва ачиниш, жаҳд ҳамда долзарблик билан қаламга олинган.

Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор», Нурали Қобулнинг «Унутилган соҳиллар» романлари асосан бир мавзунини ифодалашга — долзарб масалалардан бири ҳисобланган, муҳим ғоя: турғунлик йиллари деб аталган яқин ўтмишнинг мураккаб манзарасини тўла кўрсатишга бағишланган бўлиб, ҳар икки адиб ҳам ўз олдида қўйган мақсадга эришиш учун мазкур давр етиштирган «қаҳрамонлар»нинг ҳаёт фаолиятларини асос қилиб оладилар. Бу икки роман бир-бирини такрорлайди, деган гап эмас. Чунончи, ҳар бир ёзувчи ўз дунёқараши, қаламининг кучи ва маҳорати даражасида мавзуга яқинлашган. Улар ўз асарларида кўтарилган муаммоларга муносабатда, ғоянинг моҳиятини очишда, воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонлар кечинмаларини талқин ва тадқиқ этишда турличадир. Кейинги икки-уч йил ичида пайдо бўлган бу ва бошқа романларда давр тақозосидан келиб чиқилиб, уларда турғунлик йилларининг турли иллатлари фош этилади, жамиятимиз ҳаётида у қолдирган нохуш оқибатларнинг таг-томири билан қўпориб ташлашга чақирилади.

Бу ўринда ўзбек носирлари алоҳида йўлдан бораётганликларини ҳам қайд этиб ўтиш ўринлидир. Умуманов совет адабиётида, хусусан, рус прозаиклари бу даврда кўпроқ ўтмиш салбий ҳодисаларининг бошқа манзарасини ёритишга уриндилар. Бинобарин, улар эътиборни кўпроқ шахсга сиғиниш оқибатлари олиб келган кулфатларни очиб ташлашга — жамиятимизда сталинизм туфайли рўй берган фожиаларнинг манзараларини тасвирлашга қаратдилар. А. Арбатовнинг «Арбат болалари», М. Дудинцевнинг «Оқ кўйлақликлар» ва бошқа асарлар бунга мисол бўла олади.

Қайта қуриш, янгича, эркин фикрлаш даврида ижодкорларимизнинг дадил, жасур қалам тебратишлари учун кенг имконият яратилаётир. Шахсга сиғиниш йиллари, кейинги ўн йилликларнинг мураккабликлари тўғрисида қатор катта-кичик асарлар юзага келмоқда. Ёзувчиларимизнинг барча авлоди бу давр ҳақида яхши маълумотга эга бўлганликлари учун ҳам рўй берган вазият — социалистик қонунчиликнинг бузилиши, айрим ижтимоий адолатсизликлар, конъюктура ва коррупциянинг жамиятда чуқур илдиз отганлигини кўрса-

тишга бел боғладилар. Баъзилар психологиясидаги худбинлик, баднафслик, шуҳратпарастлик, зўравонлик каби салбий ахлоқ кўринишлари ошқора кўрсатила бошланди. Улар орасида план ва топшириқларни бажариш йўлида ҳеч нарсадан, ҳатто ўғирликдан ҳам қайтмайдиган, маънавий нопок турли мавқедаги раҳбарлар, уларнинг ҳар қандай танқиддан ташқари туриши, барча имтиёزلарни қўлга киритиши ва бунда уларга суянч — орқа тоғ бўлган «катта» шахслар, қисқаси, оддий меҳнаткаш оммадан ажралиб қолган тоифалар вужудга келган, уларнинг кирдикорлари, ўзбошимчаликлари натижасида инсонийлик, қадрият оёқ ости қилинаётган эдики, эндиликда бу иллатлар рўйроқ қош қилинмоқда.

Бу жараён умумсовет адабиётида кенг ва қизгин кечаяпти. Рус адиблари кўпроқ репрессия йилларини кўрсатишга киришганлиги кўринаяпти. Бунда хусусан, илгари ёзилиб, турли сабаблар билан нашр қилинмай келинган асарлар ҳисобига бу ҳол содир бўлаётганлигини кўриш мумкин. Бундай асарлар эса партия XX съезидан сўнг эсган демократия шабадасининг таъсири эди, албатта. Бошқа адабиётларда адабий жараённинг кечишида бошқача манзарани кўрамиз. Масалан, белорус адабиётида яқин ўтмишнинг барча фожиалари, уруш йиллари ва унинг оқибатларини тугатиш воқеалари фонида айрим адолатсизликлар, маънавий-ахлоқий чекинишлар тасвирланаяпти.

Ҳаёт ҳақиқатига реал ижодий ёндашиш, гражданлар пафосини улуғлаш, шу билан бирга, бор камчиликларни ўткир бадий сўз ва образлар воситасида кўрсатиш умумсовет адабиётида, хусусан прозанинг ғоявий мазмунини ташкил этган эди.

Адабиётнинг жамиятга, мамлакат ҳаётида рўй бераётган айрим нохуш томонларга кескин муносабатлар билдиришда бунингдек ижобий тенденциялар умумсовет адабиёти учун ҳам хос белгилар эдики, давримизнинг атоқли адиблари Чингиз Айтматов, Нодар Думбадзе, Валентин Распутин, Василь Биковларнинг ижоди ҳам бунга ёрқин далил бўла олади.

Чингиз Айтматов ижтимоий ҳаётимизда ғайри нормал ҳолатлар ривожланган пайтда ўз ёзувчилик қудратини кўрсатиб, негатив ҳолатлар ҳақида бонг урди. Унинг «Асрга татиғулик кун» романи адабиётшунос ва танқидчилар томонидан тан олинган ва жиддий баҳсларга сабаб бўлганини қўятуриб, фақат бир қиррасини — ҳаётда учрайдиган турли чекинишлар, бузилишларга

билдирган муносабати ҳақида ўйлаб кўрсак ҳам адибнинг улкан хизмати кўз ўнгимизда ёрқин намоён бўлади. Ёзувчи ўз ғояси, фикрларини узоқ ўтмишга тегишли афсонавий воқеа ва фактлар билан ифодалашга интилади ва бунга эришади ҳам.

Бир замонлар шундай бўлган эканки, зўравон гуруҳлар заифроқ бутун-бутун қабила-уруғларини ўзларига қарам қилиб, уларни жисмоний ва маънавий мажруҳларга — манқуртларга айлантирганлар. Манқуртлар — ҳамма нарсадан, ҳатто мустақил фикрлашдан ҳам маҳрум, ўтмиши, хотираси ва кимлигини унутган, қўрқоқ, эрксиз, ҳуқуқсиз одамлар. Адиб тўғри сўз, оддий меҳнаткаш, имон — диёнатли кишиларни меҳр билан тасвирлар экан, инсониятни манқуртлик маломатларидан сақлаш, ҳамма жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси, бахтсаодатдан баб-баравар фойдаланиши лозим, деган ғояни олға суради.

Бундан ташқари, Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романида ҳаётимизда тезкорлик билан ривожланаётган илмий-техника революцияси моддий-иқтисодий тараққиёт — цивилизация билан инсон қадрқиммати орасидаги зиддият Қазангапни кўмиш билан боғлиқ воқеалар, шахсга сифинишнинг акс-садоси бўлган Абутолиб Қуттибоев тўғрисидаги Бўронли Эдигейнинг ўйлари орқали ифодалайди.

Масалан, Бўронли Эдигей ҳар бир нарсага одамийлик, адолат нуқтаи назаридан ёндашади — уни «Бўронли» бекатида чидам билан қирқ тўрт йил ишлаган, ўзига жуда кўп яхшиликлар қилган Қазангапнинг вафоти чуқур қайғуга солади. Гарчи Қазангапнинг ўғли ва қизи бўлса ҳам Эдигей марҳумни кўмиш маросимига бошчилик қилишни ўзининг бурчи деб билади. Қазангапнинг ўғли Собитжоннинг қаршилигига қарамасдан, марҳумни авлодлар хоки қўйилган Онабайит қабристонига кўмишга қарор қилади. Қанча машаққатлар билан Онабайит қабристонига етиб келишгач, у ерда космодром қурилганлигидан огоҳ бўлишади. Нима бўлишидан қатъи назар (гарчи у цивилизациянинг моҳиятини жуда тўғри тушунса ҳам) Онабайит қабристонини сақлаб қолишга жазм қилади. Ўзининг амалидан ажралишдан қўрқиб, бу ишга бош қўшишдан тонган Собитжонни «манқурт» деб сўкади. «Манқурт»лар тўғрисидаги ривоятнинг бутун моҳияти ҳам гўё шу ерда очилади. Ўз ўтмишига беписанд қараши, ўз тарихини унутиши, эътиқодсиз ҳар бир одамни манқуртга айлан-

тириб қўйиши ҳеч гап эмас, деган фикрни, мулоҳазани ўртага ташлайди.

Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат» романи — инсон туйғуси, қалб тугёни, адолатсизлик, ёвузлик, ғафлат ва маломатга қарши исён сифатида жаранглаган асар. Адиб бу янги романи билан одамларни, хусусан, бифарқ, фақат шу бугуни билан яшаётган кишиларни огоҳ бўлишга чақиради, табиатда ҳамма нарсанинг ҳисоб-китоби, тош-тарозиси борлиги ҳақида эслатади, инсон ана шу диалектик бирликнинг ажралмас бир бўлаги, шунинг учун ҳам атроф-муҳит билан ҳамиша мулоқотда, мувозанатни бузмасдан яшагандагина унинг қадри, одамийлиги ошишини, меҳр-шафқат, инсоф-адолат ва эътиқод-ишонч каби инсоний омиллардан сира юз ўгириш мумкин эмаслигини ҳаётий, афсонавий ва рамзий образлар орқали уқтиради.

Роман Мўйинқум сайғоқзори (тўқайзори — саванна)да рўй берган воқеалар, ёвуз жонивор бўрилар тасвири ва баъзи калтабинлик оқибатида жонли мавжудотнинг қирилиши, табиатга етказилган маломат воқеалари билан бошланади. Асар мураккаб сюжетли, бир қараганда ҳар хил воқеа ва ҳодисалар асосига қурилган. Аслида ёзувчи романда тасвирланаётган воқеаларни, афсона ва ривоятларни бош ғояга — инсон, унинг жамиятдаги ўрни, гарданидаги бурчи, замон ташвишлари, одамзод ўз тараққиётида жар ёқасига бориб қолаётганлиги ва дарҳол бу даҳшатнинг олдига банд солиниши зарурлиги, ва ниҳоят, йигирма биринчи асрга социал-иқтисодий, ижтимоий-ахлоқий адолатни, табиат мувозанатини сақлаган ҳолда кириб бориш мақсадига бўйсундиради. Асарда меҳнаткаш одам ўз тупроғи, ўз юртининг соҳиби эканлиги, турмуш сўқмоқларида ташланган ҳар бир қадамнинг масъулиятини ошириш, жамиятимиз аъзоларини турли кераксиз юмушлар — бир-бирини қадрсизлаш, буйруқлар, ўринсиз кўрсатмалар, бюрократизм, қоғозбозлик, демагогия каби кейинги йилларнинг нохуш дардларидан озод қилиш, инсон омилини кўтариш, ташаббус, эркинлик, ақл ва дид билан иш кўриш масалалари кўндаланг қўйилган.

Бўстон Уркинчиев образи — камчиликлар, маломат, хато ва қусурларга, уларнинг бошида турган мансабпараст ва демагог, барча ёвуз ният ҳамда ножўя ишларнинг ташкилотчиси Кочкарбоев, Қандаловлар ва уларнинг хатти-ҳаракатларига қарши қўйилган образ. Бўстон — юқоридан кўрсатма кутиб турмайди, ўз иши-

ни билиб қиладиган, жамоат иши, халқ иши учун фидойи киши. Муаллиф томонидан катта ҳарорат билан тасвирланган бу образ сўнгги йиллар авж олган қонунбузарлик, айрим ижтимоий адолатсизликлар, одамлар билан табиат ўртасидаги муросасизликлар қурбони сифатида гавдаланади.

Чингиз Айтматов ўз ижодий қиёфасига содиқ ҳолда янги романида ҳам инсон қадри, ўрни, бурчи, она-табиат ҳақида фалсафий фикр юритиш учун асарга бошқа жониворларни, миф ва афсоналарни кўплаб киритади. Бўрилар, сайғоқлар — «Қиёмат»нинг фаол иштирокчилари. Адибнинг аввалги асарларидаги Гулсари, Қоранорларни, този ит, она балиқ, она буғу ва бошқаларни эслайлик. Адиб янги романда Акбара, Тошчайнар исмли бўриларнинг фожиаси орқали инсон ва табиат муносабати проблемасини янада қатъиян қўяди. Аслида, бўри анъанавий зўравонлик, қонхўрлик, очкўзлик, одамзоднинг ёвуз душмани тимсолида маълум эди. Адиб замон зайлини, инсоннинг бефарқ ва масъулиятсизлик сари юз ўгираётганини, эзгулик, яхшилик, қадр ва ишонч сингари азалдан башарий ахлоқ ақидаларининг менсимай қолинаётганлигини атай бўрттириш, нопоклик ва ғаламислик ўта хатарли эканлигига урғу бериш мақсадида шу йўлни тутган. Бўрилар инсонийлик қиёфасига, одамлар эса ёвуз ҳайвонлар тимсолига айлантирилганки, адиб асардан кўзланган маънавий-ахлоқий масалаларни атай шундай хулосага олиб келган.

«Қиёмат»да борлиқ табиатни сақлаш, яхшилик ва инсоний улуғворликни улуғлаш учун турли мифологик ва баъзи диний образларга мурожаат қилинган. Бунда адибнинг нияти — адолат, инсоф, истиқбол, табиат гўзалликларига фақат илоҳий кучлар орқали эришилади, деган фалсафани уқтириш эмас, асло. Аксинча, эзгулик, яхшилик, имон ва ишонч учун курашиш, одамийлик йўлидаги фидойиликнинг азалий эканлиги, у фақат битта-иккита халқнинг эмас, дунёдаги барча миллат ва элатларга тегишлилигини, бу гоё умумбашарий аҳамият касб этишини алоҳида таъкидлайди.

Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат» романи кечаги куннинг иллатлари, кишилик маънавиятидаги ўпирилишларини тасвирлашда ўзига хос асар сифатида қизгин тортишув ва мунозараларга сабаб бўлди.

Хуллас, адабиётимиз — жамият виждони экан, ба-

дий сўз санъаткорлари ана шу виждонни ҳаракатга келтириб туришдек масъулиятли бурчни адо қилар эканлар, улар юрак садолари, халқ ва жамият ҳайқириқларига қулоқ солишга мажбурдирлар. Шу нуқтаи назардан адабиётимизда ҳам бир вақтлар социал ҳаётдаги тенденцияларга мувофиқ ғўр воқеаларни силлиқ кўрсатувчи, хаспўшловчи, баъзи чекинишлар, ўзбошимчаликларни поэтиклаштирувчи дабабабозлик ва офаринлар хусусида асарлар юзага келган бўлса-да, бир қисм ёзувчиларимиз айрим талантли асарларида ҳаётнинг реал манзараси, асл моҳияти, чинакам руҳи, туйғусини ифодадилар ва шу билан ўзларининг жамият, китобхон олдидаги бурчларини адо этишга ҳаракат қилдилар. Шу тариқа биз ижтимоий-эстетик тафаккурда ўзига хос бўлган даврнинг баъзи хусусиятларини айрим асарлар мисоли фонида — қаҳрамон, конфликт ва сюжет проблемалари билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқдик. Бу даврдаги энг катта қусур ҳаёт ҳақиқатини тўғри, ҳаққоний, реалистик принциплар асосида бадий тадқиқ этишнинг заифлигида кўзга ташланади. Шу даврдаги ютуқларимиз ҳам буни тасдиқлайди.

Ёзувчи ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолганда, юксак ижтимоий позицияда туриб ижод этганда халқнинг қалбига йўл топа олади, ўлмас бадий асарлар яратиши мумкин. Ана шу вазият, табиий равишда ижтимоий-эстетик тафаккурда янги босқични тақозо этди ва бу ўсиш партиянинг XXVII съездида, XIX Бутуниттифоқ конференциясида, СССР халқ депутатлари съездида демократия, адолат, ҳақиқат, қайта қуриш номи билан боғландики, бадий сўз намояндалари буни сира унутмасликлари лозим.

Қайта қуриш, демократия ва ошкоралик даври ёзувчиларга ҳаёт ҳақиқатини баралла айтиш имконини берди. Яқин кечмишдаги воқеаларни кенг эпик планда таҳлил этишга, рўй берган воқеа-ҳодисаларнинг туб моҳиятини тадқиқ қилишга интилиш кучайди. Шу нуқтаи назардан юқорида фикр билдирганимиздек, «Лолазор», «Унутилган соҳиллар», «Жимжитлик» диққатга сазовордир. Юқорида айтганимиздек, бу асарларнинг мавзу-материали, асосий ғояси, пафосининг ўзаро яқинлиги ҳам шунда. Бироқ ҳар учала роман ўзича оригинал услуб ва маҳорати, характерлар яратиши, бадий бўёқлари, масалага ёндашиши билан бир-биридан фарқ қилади. Масалан, биринчи бўлиб эълон қилинган «Унутилган соҳиллар» роман-монолог тарзи-

да ёзилган, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати, воқеалар қатқатига кўтаринки оҳанг сингдирилган.

Нурали Қобул реалистик прозада қўлланиладиган бу шаклдан фойдаланиб тўғри йўл тутган. Чунончи, роман-монолог давр, одамлар, тарихий вазият ҳақида муаллифнинг эркин фикрлашига, ҳар бир факт, воқеа-ҳодиса тўғрисида кенг, шахсий қараш ва мулоҳазаларига чек қўймасдан гапириш имконини беради. Романда Нурзод образи шундай ғоявий-бадний вазифани бажаради. Тўғри, ромanning айрим ўринларида ёзувчи бунга эришади ҳам. Бинобарин, қаҳрамон турғунлик йилларининг даҳшати, ўпирилишлари, нуқсонлари ҳақида жасур гаплар айта олади, ўз позициясини билдиради.

Романда бундай асосли, дадил гаплар собиқ обком секретари характери билан боғлиқ эпизодларда ҳам ишонарли берилган. Лекин Нурзод образи ҳақидаги фикрни тугатадиган бўлсак, кўп ўринларда бош қаҳрамон ҳаракатида қатъийлик, мантиқий асослаш, ниҳоясига етказиш кўринмайди, унинг у ёки бу фикрлари далилланмайди, Нурзод фош этаётган иллатлар баёни берилади ёки юзаки характеристика билан кифояланада, холос. Адиб Нурзод характеридаги исёнкорликни идеаллаштириш йўлидан боради. У ҳамиша ғолиб сифатида рақибларини мағлуб этади. Бошқалар адашиши, қоқилиши, хато қилиши мумкин, лекин Нурзод ҳеч вақт йўлдан тоймайди, унга бас келиш қийин. Шунингдек, ёзувчи ўз қаҳрамонини ўта гуноҳсиз, ўта ҳаққўй, адолатпарвар ва ҳалол қилиб жуда силлиқ чизади.

Ёзувчи қаҳрамон характери мантиғини асосламоқчи бўлиб, Нурзодга тўғри сўзлик ва яхши маънода қайсарлик, ўжарлик хислатларини ёпиштираверади. Бу усул баъзан самарали чиққан бўлса-да, кўп ҳолларда мантиқ заминига эга эмас, баъзан сунъий ва ясамалик касб этиб қолган. Натижада Нурзоднинг характери, маънавий қиёфаси тўла очилмай қолади, унинг ички дунёсидаги зиддиятлар бўлмайди.

«Унутилган соҳиллар»да бош қаҳрамон эмас, бошқа образларни ҳам идеаллаштириш йўлидан борилади. Оқибатда кўп персонажлар фош қилинаётган нуқсонлар ҳақида китобхон қалбида ишонч ва хайрихоҳлик уйғотмайди. Бундай образлар романда анчагина: Эшмурод амаки, Эгамберди подачи, Отақул маҳсум, Аминов ва бошқалар. Уларнинг гап-сўзлари, хатти-ҳаракатларида кузатувчилик, қайд сезилади, норозилик оҳанглари устун, ҳақиқатни айтиш, фош этиш, актив

позиция, курашчанлик кўринмайди. Демак, ўқувчи таг-томири билан очиб ташланиши лозим бўлган турғунлик даври манзаралари, ўша муҳит яратган кишилар фаолияти, турмуш тарзининг асл моҳияти, илдизлари ҳақида чала маълумот-тушунчага эга бўлиб қолаверди.

Бу, биринчи навбатда, ёзувчи турғунлик даври ҳақида расмий ҳужжатларда баён қилинган фикрларга ҳозиржавоблик билан, воқеа-ҳодисалар, муаммоларнинг оҳори тўкилмасдан, гап-сўзлар совимасдан қаламга олганлиги ва бир оз шошилиш асар ёзганлиги оқибати дейишга асос бўлади. Ҳар ҳолда, роман-монологни ўқиганда шундай тасаввур ҳосил қиласиз.

Бироқ, Нурали Қобулнинг «Унутилган соҳиллар» романида мазкур муҳитнинг руҳиятини ифодаловчи эпизодлар, ёрқин, ишонарли чиққан образлар ҳам йўқ эмас. Сал олдинроқ эслаб ўтганимиз—собиқ обком секретари Қарим Усмонов шундай тўлақонли характер даражасига кўтарилган, ҳаётийлиги таъминланган образ. Хусусан, ёзувчи қаҳрамоннинг ҳаёт йўлини, одамлар орасига кириб келиши, жамиятга аралашуш динамикасини ҳаққоний, ишонарли кўрсатишга муваффақ бўлган. Айниқса, Қарим Усмоновнинг ёшлиги, туҳмат ва иғволарга учраши, ҳибсга олиниши, қамоқхона тафсилотлари китобхонни ҳаяжонга солади, таъсирлантиради.

Мурод Муҳаммад Дўст оригинал прозаси билан ўз тенгқурлари орасида салоҳиятли ва умидбахш кўринаяпти, адабиётнинг катта овозига қайнар булоқдек жўшиб қўшилаётир. Жиддий асар—«Лолазор» романини ўқиб, юракни шундай таскин ва қониқиш жунбушга келтирганини яширишнинг ҳожати йўқ. Ростини айтсак, ёш адибнинг «Галатепага қайтиш» қиссаси билан танишганда шундай ҳол пайдо бўлган эди. Бу асар материал қамровининг кенглиги, воқеликнинг бадиий тадқиқи чуқурлиги, синтезнинг кучлилиги билангина эмас (қиссада халқимизнинг Октябрь инқилобидан ҳозирги кунгача босиб ўтган мураккаб йўли бадиий синтез қилинади), муаллифнинг шу турли-туман муҳим ҳодиса ва фактларга муносабатидаги ўзига хослик, топқирлиги билан ҳам, такрорланмас оригинал образлари туфайли ҳам диққатни тез жалб этди. Қиссанинг бош қаҳрамони Ғайбаров характери адабиётимизга янгилик бўлиб кирди ва адабий жамоатчилик томонидан ҳам шундай эътироф этилди.

Ёзувчи психологик таҳлил имкониятларидан моҳирлик билан фойдаланиб, Ғайбаров сиймосини китобхон

кўз ўнгида тўла-тўкис гавдалантиришга муваффақ бўлади. Бош қаҳрамоннинг ўз ҳаётини сарҳисоб қилиши учун адиб яхши старт майдончаси ҳозирлаб, унинг бошидан ўтган воқеа-ҳодисаларни ривожлантиради. Ғайбаров отасининг ўлими муносабати билан кечмиш-кечирмишлари, хаёл-мулоҳазалари, андуҳ-изтироблари ичра ғарқ бўлади. Адиб қаҳрамоннинг изтиробли руҳий ҳолатлари орқали ҳаётдаги турли даврларнинг қарама-қаршиликлари, келишмовчиликлари ва тўқнашувларини кўрсатади ва жуда катта ижтимоий-ахлоқий муаммоларни ўртага ташлайди. Ҳаёт мураккабликлари, турмуш чорраҳалари, эгри-бугри сўқмоқлар, муҳит ва вазиятлар бирмунча лоқайд, хаёлпараст, содда Ғайбаров руҳиятида охир-оқибат тўлқинланади. Қаҳрамон онги, тушунчаси, дунёқарashiда, эътиқод, одамлар, теварак-атрофга муносабатида кескин бурилиш ясайдики, характер яратишдаги бу кашфиёт-янгилик эди.

Имон-эътиқод, ўзликнинг мазмундор тушунча эканлиги Муроднинг бошқа асарлари учун ҳам хос фазилатдир. У «Истеъфо» қиссасида ҳақиқат ва адолат, инсоф ва диёнат, ишонч ва умид йўқолганда, шахс эрки ва ўзлиги, ташаббус ва мустақиллик бўғилган жойда турли ёмонликлар: хато ва алдамчилик, қадрсизлик ва пасткашлик келиб чиқиши муқаррарлигини далиллаб кўрсатади. Асар қаҳрамони Эломонов буни тушуниб етади — ўзи ишонган кишилар, қўл остида ишлайдиган ходимларнинг мунофиқликлари, иккиюзламачиликлари ва тубанликларини кўриб, бундан буёғига чидаёлмай истеъфо беради. Унинг руҳий кечинмалари, изтироблари ўқувчини ўйлантириб қўяди, ижтимоий ҳаёт билан одамлар психологиясидаги уйғунликнинг емирилиши, бузилиши сабаблари ҳақида жиддий бош қотиришга даъват этади.

Ёзувчи юқоридаги каби ижтимоий-маънавий масалаларни Эломонов характери қирраларини изчил ёритиш орқали очиб беришга интилган. Бироқ руҳиятидаги бу кескин бурилиш — мансабдан истеъфо бериши мантиқан етарли даражада асосланмайди. Зеро, ҳаётда ўз ўрнини тополмаган омадсиз кишининг фожиаси таъсирли, анча ишонарли кўрсатилса-да, ҳаётда мавжуд зиддиятларнинг илдизи таҳлил, қаҳрамон характерида пайдо бўлган қарама-қаршиликларга муносабат, автор позицияси ниҳоясига етказилмаганки, бу қусурларни изланиш жараёни деб тушунишни хоҳлар эдик. Ҳар ҳолда, танқидчи Иброҳим Ғафуров қатъий ҳукм чиқарган фикр — «Зерикарли одамнинг истеъфоси» деган

гапга қўшилишдан ўзимизни тиймоқчимиз. (Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1984 йил 6 июль.)

Ёш адиб ижодида сезиларли қадам ҳисобланган бу асар тўғрисида профессор Н. Худойбергановнинг «атай танқид қилиш» учун билдирган мулоҳазалари ҳам мунозарали. Аввало, танқидчи қиссага баҳо беришда ўзига ўзи қарши боради. «Мурод Муҳаммад Дўст асарининг нотўғри танқидий фикрларини етарли исботламади» деб, мунаққид Иброҳим Гафуровни, ёш ижодкорни ортиқча мақташда адабиётшунос Озод Шарафидиновни айблайди⁶. Бизнингча, адиб қиссаларида тўла характер яратишдаги оригиналликни, оддий одамларнинг ҳаёти орқали муҳим ижтимоий-ахлоқий муаммоларни кўтариб чиқишга эриша олганликни табрикламоқ керак. Ахир, катта прозамизда оддий кишилар, зиддиятли характерлар йўқолиб кетди, деб яқин кунларгача нолиб юрган эдик-ку. «Галатепага қайтиш» ва «Истеъфо»даги персонажлар ҳаётда бор одамлар, улар билан учрашганмиз, қувлик, соддаликларидан ҳайрон бўлиб ажойиб-ғаройиб ишлари, гап-сўз, хулқ-атворидан кулганмиз. Буни адибнинг ўзи ҳам эътироф этиб, ҳаммасини шахсан билганлиги, баъзиларини кўрган кишиларнинг аниқ ҳикояларидан олганлигини айтади. Ёзувчининг маҳорати улардан бадий умумлашма, тип яратиб, муҳим муаммоларни кўтарганида, характерлиси, ўз асарлари, орқали одамларнинг оддийлиги ва ҳалоллиги, тўғрилиги ва қадриятини менсимаслик, оёқ ости қилиш ахлоқсизлик эканлиги, инсоннинг обрў-эътибори, номус ва шанини юксакликка кўтариш лозимлигини ифодалайди.

Мурод Муҳаммад Дўст «Лолазор» романи билан мушоҳада ва муҳофазаси анча кенг носир эканлигини намоён этди. Асарда яқин ўтмишнинг катта қамрови берилган, халқимиз ҳаётида содир бўлган воқеа-ҳодисаларга муаллифнинг аниқ позицияси сингдирилиб тасвирланган, уларда шу куннинг нуқтаи назарини кўра-миз. Адиб ўз ижодий қиёфасига хос содда, бошқалардан фавқулудда хизматлари билан ажралиб турмайдиган, ғаройиб феъл-атворли кишиларни асарига қаҳрамон қилиб танлайди. Назар Яхшибоев ҳам, Ҳорун Қалонов ҳам, (Ошно) Саидқул Мардонов ҳам, Ҳотам Шўро, Муҳ-сина хоним, Жонузоқ карвон, Чоршанбиев, Симхо

⁶ Худойберганов Норбой. Ўз дунёси, ўз қиёфаси. Тошкент, 1986, 35—37-бетлар.

этикдўз ҳам — ҳамма-ҳаммаси ўз портрети, бадий қиё-
фасига эга ҳолда берилади. Буларнинг барчаси ёзувчи
нияти — бугунгача халқимиз бошидан ўтган мураккаб
босқичларни жонли, ҳаққоний гавдалантириш учун
хизмат қилади. Роман воқеалари, қаҳрамонларининг
хатти-ҳаракатлари, саргузаштлари билан танишган
ўқувчи мамлакат ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маъ-
навий ҳаётида йўл қўйилган камчиликлар, шахсга
сиғиниш ва тургунлик йилларининг нохуш манзарала-
ри: адолатсизлик, вазият, офаринбозлик ва порахўр-
ликнинг мудҳиш кўринишлари ҳақида тасаввур ҳосил
қила оладилар.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, юқорида ифодалан-
ган фикрлар ҳақида очиқ гапирилмайди, автор ёки
роман қаҳрамонларининг тилидан ҳам эшитмайсиз.
Бироқ, косанинг тагида ним коса бор деганларидек,
асардаги ҳар бир воқеа, ҳар бир манзара ва эпизодда
кучли тағдор маъно мавжланиб, умумий таассуротни
беради. Асарда роман тафаккури кучли, воқеалар қам-
рови, масштаби кенг, образлар моҳияти мантиққа бўй-
сундирилган. Бошда ортиқчадек, эзмаликка мойилроқ-
дай кўринган деталлар ҳам ўринли, тасвирланган
воқеалар умумтасаввурини тўлдиради, образлар харак-
теристикасига рангдорлик киритади.

Роман материаллари Булдуруқдан чиққан Назар
Яхшибоев саргузаштлари, ўй-кечинмалари, теварак-
атрофидаги кишилар, биринчи навбатда, қишлоқдош
дўсти Ошно билан муносабатлари силсиласи асосига
қурилади. Чўпон ўғли Назарнинг дўсти Ошно бу
атрофлардан шаҳарга бориб ўқиган биринчи қалдир-
ғочлардан. Ҳаёт оқими бу якки йигитчани турли қис-
матларга дучор қилади. Булар ўз даврларининг фар-
зандлари сифатида вояга етадилар. Омад кўпроқ Ош-
нога кулиб боқади, ёшлиқдан бирга ўсган, дўстига
«Қиёматли ошно бўламан, ўз дардимни қўйиб, сенинг
дардингни оламан» дея олт ичган Ошно келгусида ўрта-
ча иқтидорли Назар Яхшибоевга у сазовор бўлмаган
илтифотларни қилади. Назар Яхшибоевнинг ўша йиллар-
даги фожиаси имтиёзларидан диёнатсизларча фойдала-
нишида эди.

Лекин, Назар Яхшибоев диёнатсиз, виждонига қар-
ши иш кўрганлардан эмас. У — вазият, муҳит қурбони.
Унинг беморлик йиллари, ҳаёт йўлининг сўнгги дақи-
қаларини эсланг. Автор «Истеъфо»даги Эломонов син-
гари Назар Яхшибоевнинг ўтган умрига сарҳисоб
қилдиртиради. Бу умргузаронликда у неча семириб,

неча марта озади, яъни муваффақиятга эришади, қаттиқ адашади, зафарлар қучади, жиддий хатоларга йўл қўяди, хуллас, ўз замондошлари кўрган ҳаёт завқи ва лаззатини ҳам кўриб, жабр ва ситамларини ҳам татийди; қувонади, изтиробга тушади. Кўпчилик китобхон у тарафда, уни ёқлайди, аяйди, хатоларини кечиради — Назар Яхшибоевни кўнгилга яқин кўради. Бизнингча, ёзувчи ҳам ўз қаҳрамонини шундай меҳр билан, баъзан қаҳр тагида илиқлик билан тасвирлаган.

Асар бош қаҳрамони тасвири масаласи ҳақида гап кетганда, бу образнинг ижтимоий-эстетик моҳиятини эътибордан қочирмаслик керакка. Ўхшайди. Бинобарин, шахснинг дисгармоник ҳолатларга тушиши — ўз бурчи ва вазифаларини тор тушуниши, социалистик гуманизм нормаларига зид хатти-ҳаракатлар қилиши, шахсий манфаатини умумхалқ манфаатидан устун қўйиши, калтабинлик қилиши мумкин. «Лолазор» романидаги баъзи образлар талқинига муносабат билдирганда буни эсда сақламоқ лозим. Бу ҳолатни бугунги кунда — қайта қуриш ва янгича фикрлаш даврида янада чуқурроқ тушунаёмиз.

«...етмишинчи йилларнинг бошларида мамлакатимизнинг тараққиётида, — деб ёзади академик Эркин Юсупов, — ғоявий-тарбиявий ишлар борасида аста-секин субъективизм, валюнтаризм, кўзбўямачилик, дабдабазлик ва бошқа ўта масъулиятсизлик билан боғлиқ бўлган салбий ҳодисалар аста-секин пайдо бўлиб жонлана бошлади. Бу социализмнинг объектив тараққиёт қонунларини билмаслик, реал имкониятларини ўрганмаслик билан боғлиқ, эди. Натижада, рақамбозлик, қўшиб ёзишлар, давлат ва халқ мулкани жуда катта миқдорда талон-торож қилиш, мансабни сунистеъмол қилиш ва хусусан, мулкчилик психологияси ботқоғига ботиш, шахсга сиғиниш, айрим раҳбарларни асоссиз, кўр-кўрона улуғлаш, уларнинг хоҳиш ва истакларини қонуннинг муҳим кўрсатмаси сингари қабул қилиб, хушомадгўйлик билан уни бажаришга, ҳатто ошириб бажаришга интилиш ҳоллари рўй берди. Совет қонунчилиги бузилиши, мансабдор шахслар томонидан айрим граждaнларнинг қадр-қиммати оёқ ости қилиниши, танқиддан мутлақо ташқари турган, улар ҳақида ҳеч қаерда салбий фикр айтиши мумкин бўлмаган дахлсиз шахслар пайдо бўлдики, бу социал адолатсизликнинг мудҳиш куртаклари эди»⁷. Бу — атиги турғун-

⁷ Гулистон, 1987 йил, 4-сон.

лик йиллари деб аталмиш 70-йиллар баҳоси. Унгача-чи?

Мурод Муҳаммад Дўст ўз қаҳрамони характеридаги барча зиддиятлар, айниқса унинг хатоликларини қуюқ бўёқларда кўрсатмасин, юқорида айтганимиздек қалби, унинг изтироблари, у босган қинғир йўл билан бақамти ният ва орзулари борлиги — ўз туғилган қишлоғида боғ қолдирганлигини ҳам эслатиб ўтади. Дарҳақиқат, Назар Яхшибоев — зиддиятли характер, ёзувчининг образ яратишдаги катта ютуғи. Бу характер талқинига бирёқлама қараш диалектик нуқтаи назарга сира тўғри келмайди. «Лолазор»нинг қиммати, китобхонга манзурлигини таъмин этувчи бир асос ҳам шу.

Устоз Абдулла Қаҳҳор ўзининг «Китоб шавқ билан ўқилиши керак» мақоласида шундай ёзган эди: «Дарахтни ундирадиган, ўстирадиган ва мевасини лазиз қиладиган қуёш, ер ва сув бўлса, бадий маҳоратни ундирадиган ва ўстирадиган, самарасини жозибали қиладиган халқ ҳаётидан олинган илҳомдир».

Асқад Мухтор уларнинг талантли илк асарлари тўғрисида шундай ёзган эди: «Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Истеъфо» қиссаси проблема жиҳатидан Беловга, Васильевга яқин. Аммо М. М. Дўст бу муаммога ўз муносабатини билдиради, у бу муаммони ўз халқи ҳаётидан топади... Мурод Муҳаммад Дўст билан Эркин Аъзамовда маҳорат бор. Улар яхши, аммо ихтиёри ўзида бўлмаган одамнинг бўшаб қолган қалбини маҳорат билан кўрсатиб берадилар, фақат бугина эмас, булар инсоннинг кўнгил ўртанишларини, қаршилик кўрсатишга мойиллик сезганини ҳам кўрсатиб беришди. Лекин фақат шу жараённигина, албатта ўз ҳолича, жуда муҳим бўлган жараённигина кўрсатишди. Синовлар бу одамларнинг кўзини очади ва биз ишонамизки, асосий кўра билиш олдида». Асқад Мухтор ёш носирлар ҳақида сўзини тугатар экан: «Ёшларимиз жуда хилма-хил. Биз баёний ифода тўғрисида, реалистик деталлаштириш ҳақида гапирдик. Гаффор Ҳотамов эса, майда драматик эпизодлар мозаикасини яратади. «Қудуқ тепасидаги ой», қиссаси сербўёқ, халқчил, образли тили билан диққатни тортади. У бешафқат шахсий синовларни бошидан кечирган, адашган одамнинг мураккаб образини яратади: бу одам ўзининг ва бошқаларнинг оғир жинойтларини фош этади. Автор унинг эзилган, изтиробли юрагига кириб боради. Қиссанинг ютуғи ҳам ана шунда» дейди.

Бугунги адабиётимиз камолини кўриб қувонадиган жойимиз шундаки. ёшлар ижоди ёрқинроқ ва жозибали

шуъла сочмоқда. Уларнинг талай асарлари ўз жумхуриятимизда эмас, Иттифоқ китобхонларига ҳам танилиб бораётир. Марказий нашриётлар Мурод Муҳаммад Дўст, Нурали Қобул, Тоғай Мурод, Хайриддин Султонов, Эркин Аъзамов, Асад Дилмуродов китобларини бирма-бир босиб чиқараётгани, истеъдодли адибларимизнинг ҳикоя ва қиссалари қардош халқлар тилларига таржима қилинаётганлиги фикримизнинг далилидир. Иқтидор билан ёзилган китоблар катта қониқиш билан эътироф этилаётир. Яқингинада ёзувчи Асад Дилмуродовнинг Москвада чоп этилган китоби муносиб тақдирланди — у «Тош бургут», «Сирли зина» қиссалари учун Николай Островский номидаги Бутуниттифоқ мукофотига сазовор бўлди.

Бундан уч йил аввал адабиётимиз оқсоқолларидан Одил Ёқубов «Ёшлик» журнали (1985 йил, 10-сон) саҳифасидан туриб шундай адолатли фикрни айтганида жуда ҳақли эди: «Ёшларимиз орасида ўзига хос йўл тутган, ўз мавзуси, ўз дарди, ўзига хос овози, ўз услубини яратган ёки ҳали яратмаса ҳам, шунга интилаётган ёзувчиларимиз борми? Соддалик қилиб айтганда, халқнинг тилида ва дилида юрган гапларни топиб, айтишга қодир бўлган чин истеъдодлар борми? Шубҳасиз бор. Бизнинг бахтимизга бундай истеъдодлар оз эмас». Бугунги кунга келиб фақат насримиз майдонида етук қалам соҳиблари ўз китоблари билан ўқувчи қалбига йўл топиб, ижод қилаётган эканлар, адабиётимизнинг истиқболи ишончли қўлларда, деган кафолатни қўрқмасдан бериш мумкин.

БАЙТЛАРДА ДАРД ВА ҚУРАШ

Тарих ва шахс концепцияси ҳеч қачон ўз актуаллигини йўқотган эмас. У ўзида жуда кўп масалаларни мужассам этади, турли-туман муаммоларнинг янги-янги қирралари билан намоён бўлади. Сўз санъаткори ана шу муносабатларни тўғри илғаб, улар ўртасидаги зиддиятларни реал ифодалашни лозим. Шоир ва драматург, олим ва публицист Мақсуд Шайхзода ижодига мурожаат қилганимизда бу муҳим хислатларни кўрамиз, у яратган асарларнинг долзарблиги, ҳамма даврлар учун барабар хизмат қилаётганлигининг сири ҳам шунда. Бу асарлар замонавийлик туйғуси билан суғорилган — кечаги куннинг, бугуннинг ва эртанинг ҳаётий муаммоларига ҳамоҳанг ва муштаракдир.

Зеро, замонавийлик, баъзи адабиётшуносларнинг уқтиришларича бугуннинг мавзуси деб тушуниш ҳам бирёқламадир. Замонавийлик инсоният ва жамиятнинг турли даврлари учун бир хил қимматга эга бўлган масалалар, туйғуларнинг бадий талқини ва тадқиқидир, яъни, бадий адабиётнинг бош принципи ҳисобланган яхшилик ва ёмонликни нечоғлик бадий ҳақиқатга айлантириш санъатидирки, ана шу бадий талқин ва тадқиқда ўзига хослик, новаторлик ҳамда маҳорат асосий мезон ҳисобланади. Буюк Алишер Навоий, Пушкин ва Шекспирларнинг барча замонлар учун фарзанд бўлишлари, улар қолдирган бадий дурдоналарнинг умрбоқийлиги ва бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмасдан туриши юқоридаги фикримизни исботлайди. Бинобарин, уларнинг ўлмас асарларида ўз замонасининг муаммолари қай даража ўткир ифодасини топган бўлса, шунчалик бугуннинг, давримиз кишиларининг изтироб ва ташвишларига ҳамоҳанг яшайди, одамларнинг маънавий ташналикларини қондиришга хизмат қилади. Ҳамма даврлар учун актуал муаммо бўлган худди бу икки қарама-қарши қутб: яхшилик ва ёмонликнинг аёвсиз кураши бу даҳо ижодкорлар асарларининг замонавийлигини таъминлаб келаётир.

Буни ҳозирги қайта қуриш жараёни ҳам исботламоқда — замонлар элагидан, даврлар синовидан ўтолган истеъдодлар ва уларнинг асарларигина бугунга хизмат қилмоқда; ўқувчининг севинч ва дардларига шерик бўлаяпти — жамиятда инқилобий ўзгаришлар қилаётган минглаб-миллионлаб кишиларнинг ҳамкору ҳамдастига айланмоқда. Урни келганда шуни афсус билан эътироф этамизки, бир пайтлар шундай улуғ сиймолар ва уларнинг нодир китобларини унутмоқчи бўлдик, уларга таъна тошларини отдик, жоҳиллик қилдик, ёш авлодни улардан бебаҳра этишгача бордик. Бу хусусда узоққа бормай, совет даври адабиёти классикларининг аччиқ қисматларини эслашнинг ўзи кифоя. Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Чўлпон, Фитратлар фожиали тақдири ёки «Ўтган кунлар», «Сароб», «Кеча ва кундуз», «Нахшон», «Навоий», «Жалолиддин Мангуберди», «Тобутдан товуш», «Юлдузли тунлар» каби асарларнинг кечмишини қандай изоҳлаймиз, ахир.

Хайриятки, кейинги вақтларда барча соҳада демократия ва ижтимоий адолатнинг илиқ шабадаси эсиб, юртнинг асл фарзандлари, улар яратган нодир асарлар халққа қайтарилмоқда, ҳақ қарор топаётир. Партиямиз ўзининг тарихий XXVII съездида ўтмиш хатоларини

дадиллик билан кўрсатиб берди ва янгича тафаккурга кенг майдон очди. Жумладан, ўзбек адабиётининг бой тарихига, айрим ижодкорлар асарларига муносиб ва холис баҳо берадиган вақт келди. Шунинг қайд қилиш керакки, ҳали дастлабки қадамларгина қўйилаёпти — бетакрор ижодкорлар, уларнинг нодир асарларини халққа етказиш йўлида илк уринишлар бўлмоқда.

Мақсуд Шайхзода даврлар синовидан шараф билан ўтиб, ўзининг ўлмас ижоди билан эл-юрт хизматида бўлди. Унинг «Жалолиддин Мангуберди», «Тошкентнома», «Мирзо Улугбек» сингари асарлари замон имтиҳонларига бардош бера олди. Адиб шулар ва бошқа асарларида шахс ва тарих, шахс ва жамият, шахс ва муҳит, шахс ва ҳокимлар зиддиятлари, келишмовчиликлари ҳамда номутаносибликлари ва тўқнашувларини бутун даҳшатли оқибатлари билан кўрсата олди.

Ҳар қандай ижодкор қайси тарихий мавзуга мурожаат қилмасин, унинг ижодий ниятининг марказида замонавийлик, замон нафаси ётиши сир эмас. Бу жиҳатдан Мақсуд Шайхзоданинг ҳар икки драмаси ҳам характерлидир. Бу асарлар тарихий воқеликни ҳаққоний акс эттириши билан бирга ўз замонасининг долзарб муаммоларини кўтариб чиқиши билан ҳам эътиборни тортади. Ҳозирги кунда, қарийб қирқ йилдан сўнг, ўз ўқувчиси ва томошабинига қайтарилиб берилган «Жалолиддин Мангуберди» трагедиясининг мундарижаси кенг кўламли ва анча мураккаб бўлиб, драматург унда ўзбек халқи тарихининг XIII аср бошларидаги энг шиддатли ва зиддиятли даврини кўрсатади ва шахзода Жалолиддинга, унинг шахсига боғлиқ воқеаларга мурожаат қилиб, миллий-озодлик, ватанпарварлик ғояларини илгари суради.

Маълумки, Улуғ Ватан урушининг дастлабки йилларида совет халқларининг ҳар бири ўтмишидаги қаҳрамонлик саҳифаларини ёритиш ва бу халқларнинг ўз миллий мустақилликлари учун асрлар давомида олиб борган курашларининг бадиий солномаларини яратиш умумсовет адабиёти олдида турган муҳим вазифалардан ҳисобланарди. Тарихий қаҳрамонларни тараннум этувчи асарлар деярли ҳамма қардош адабиётларда пайдо бўлиб, Дмитрий Донской, Александр Невский, Пётр I, Жавоншер, Бобак, Богдан Хмельницкий, Сосунли Довуд, Алишер Навоий, Маҳмуд Торобий, Муқанна каби қатор тарихий шахслар образлари яратилди. Мақсуд Шайхзоданинг илк тарихий асари — «Жалолиддин Мангуберди» трагедиясининг бу даврда майдонга келиши табиий ва қонуний бир ҳол сифатида изоҳланади.

Драмадаги тарихий воқелик ва унинг замонавий талқини билан боғлиқ масалани тўғри баҳолаш вазифаси энг аввало, умумсовет адабиётида юзага келган тарихий мавзудаги асарларнинг методологик асосларини ҳаққоний кўрсатишини тақозо этади. Анча мураккаб бўлган бу масалага муносабатда ўзбек адабиётшунослари ва танқидчилари турлича, гоҳо бир-бирларига зид позицияларда турдилар. Уларнинг айримлари масалани ойдинлаштириш — асарни тўғри баҳолаш ўрнига ҳар хил чигал фикр-мулоҳазалар билдирдилар, муаммонинг асл моҳияти чеккада қолиб, ундан хато ва айблар изладилар. Оқибатда ўзбек халқининг мўғул bosқинчиларига қарши миллий-озодлик курашини талқин этувчи бу асарга, унинг муаллифига бўҳтонлар қилинди, драманинг бош қаҳрамони ватанпарвар Жалолиддин ва унинг даври тарихий ҳақиқати шубҳа остига олинди. Чинакам материалистик илмий қараш — тарихий воқелик ва йирик шахсларга баҳо беришда ўша халқнинг миллий манфатига қараб ёндашиш масаласи этиборсиз қолдирилди.

Бугунги манзара тамоман бошқача: тарихий воқеа-ҳодисалар, жумладан, тарихий шахсларнинг турли миллатлар тақдирида ўйнаган роли ва аҳамиятини белгилашда бунди диққат марказида тутиш адабиётшунос олимларимиз учун тўғри йўл ҳисобланади. Масалан, Россия тарихида салмоқли роль ўйнаган Иван Грознийнинг бир қатор халқларга, жумладан Волга бўйи ва Сибирь халқларига нисбатан кўрсатган bosқинчилик сиёсати, зулм ва зўравонлиги ҳақида ҳатто мактаб дарсликларида ҳам очиқ-ойдин ёзилади. Лекин бу билан унинг Россия тарихида тутган ўрни, фавқулодда аҳамияти, яъни унинг марказлашган рус давлатига асос солиши инкор этилмайди. Демак, шаҳзода Жалолиддиннинг Кавказ халқларига қарши юриши бу халқларнинг миллий манфаатига реакционлигини тан олган ҳолда, унинг мўғул bosқинчиларига қарши қаҳрамонона кураши ўзбек халқи тарихининг ёрқин саҳифаларидан эканлигини инкор этиш нотўғридир.

Мақсуд Шайхзоданинг Жалолиддиннинг ватанпарварлиги ва фидойилиги тўғрисидаги драмасига шу нуқтаи назардан ёндашиш лозим. Драматург шаҳзода Жалолиддин сиймосида нафақат мўғул истилочиларига, балки, умуман, барча даврларнинг bosқинчилик ва зўравонлик, қирғинбарот урушларига қарши ғояларни кўтариб чиққан. Унинг мазкур драмадан кейин ҳам тарихий мавзуга, тарихий материаллар ва улуғ шахс-

ларга қайта-қайта мурожаат қилиши аслида ижодкорнинг ўз замонаси билан боғлиқ бўлган муаммоларга бадий образлар орқали жавоб беришдек олижаноб мақсадни кўзда тутганлиги шубҳасиздир.

Драмада Улуғбекка қарши уюштирилган кирдикорлар: иғво ва фиққ-фасодлар, қора гуруҳлар томонидан буюк олим ва марҳаматли подшо ўтказган илғор маданий-маърифий сиёсатининг барбод қилиниши, мадрасаларга, толиби илмларга бўлган хуружлар, нодир китоблар ва кутубхоналарнинг ёппасига куйдирилиши замоннинг нобоплигидан дарак бериб турибди.

Трагедияда алломалар, мударрислар, мадраса талабалари ва бошқа ўз даврининг илғор фикрли кишилари турли йўллар билан тазйиққа учраганликлари, мустабидлар, дин фанатиклари томонидан бўҳтон, туҳматларга дучор бўлганликлари бутун драматизми билан кўрсатилган.

Ҳақиқатгўй ижодкор сифатида Мақсуд Шайхзоданинг асосий мақсади китобхони ва томошабинига ўз даврининг фожиасини етказиш бўлган. Ҳар қандай истъод эгаси тарихга мурожаат қилар экан, ундан ўз даврининг камчиликлари, замондошларининг дард ва ташвишларини бериш учун восита сифатида фойдаланиши анъанавий услубдир. Ҳазрати Навоий ўз замонасининг адолатсизлиги, феодал-монархиянинг халқ бошига солган кулфатлари, жоҳиллиги, тож-тахт талаш-шишларидан нолиб, афсона ва ривоятларга таяниб, халқпарвар ва адолатли шоҳларни, обод, фаровон ва тинч мамлакатларни орзу қилган, золим ва қонхўр подшоларни, иғвогар, порахўр, ахлоқсиз ҳукмдорларни лаънатлаган. Улуғ бобомизнинг қайси бир асарини варақламайлик, унда инсонийлик буюк ғояларини кўрамиз ва сўз даҳосининг санъатидан ҳайратга тушамиз. Ёки такрор билмас сатирик Муҳаммад Шариф Гулханий асарларига бир назар ташлайлик. Қашшоқлик ва вайроналикдан дод солган санъаткор ўз қараш ва орзу-интилишларини масаллар либосига ўраб беришга мажбур бўлади.

Трагедияда Улуғбекнинг икки шогирди (Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романида ҳам шу эпизод кенг тасвирланади) — Али Қушчи ва мавлоно Муҳиддин образларининг қарама-қарши берилиши характерлидир. Али Қушчи — садоқатли, катта ақл-заковат эгаси. Мирзо Муҳиддин эса иродасиз, маслағида барқарорлик йўқ, сотқин, қўрқоқ шахс ҳолида тасвирланган.

Аслида, Али Қушчи ҳам, Мирзо Муҳиддин ҳам фозил, зукко олим, иккаласи ҳам Улуғбекнинг шогирдлари, улуғ донишманднинг таълими, меҳри ва гамхўрлигидан баравар баҳраманд бўлишган. Бироқ, улар жиддий ҳаёт синовларига рўбарў келишганларида, бир-бирларига зид икки йўлни танлашади. Али Қушчи устозининг нодир китоблари, бой кутубхонаси, қимматли қўлёзмаларини сақлаб қолишдек вазифани ўзи учун шараф деб билади. Мирзо Муҳиддин эса бу топшириқдан чўчийди, ўз тинчини, ҳузур-ҳаловатини ўйлаб, қўрқоқлик қилади — хиёнат йўлига ўтади. Биринчиси садоқат ва ҳалоллиги учун жабр кўради, иккинчи шогирд ўз эътиқодига хиёнат қилиб мунофиқлик сари юз ўгиради.

«Мирзо Улуғбек» трагедиясининг мундарижа кўлами ва ғоявий-эстетик салмоғини кўтариб турган образлардан бири — амир Темур томонидан ўша пайтдаёқ зиндонга ташланган Пири Зиндоний қиёфасининг гавдаланишидир, У асарнинг бош қаҳрамони — Улуғбек шахсиятидаги зиддиятлар, замонаси билан, диний бидъатлар билан муросасизлигини ҳам, бу буюк шахс фожиясини ҳам ана шу каби образлар воситасида ишонарли кўрсатади ва далиллаб беради.

Дарҳақиқат, эзгу ниятлар, идеалларни куйлаган ижодкоргина халқ дарди, замона юкини, ҳаёт муаммоларини чуқур ҳис этади ва уларни кучли бир қудрат билан бадий ифодалай олади. Чунончи, орзу-ниятлар, интилиш ва курашлар замиридагина ҳамиша изтироб, алам ва дард ётади, улар ўз навбатида эзгуликни келтириб чиқаради. Бу ерда Горькийнинг қўйидаги сўзларини келтириш ўринлидир: «Ижодкор — даврнинг туйғуси, демак». Иқтидорли адиб қандай мавзуга қўл урмасин, унда олға сурилган бош ғоя бугунга хизмат қилади, ҳамма даврларнинг муҳим масалаларини тўла ифодалайди. Мақсуд Шайхзода шундай санъаткорлар билан бир сафда, ўз асарлари билан ҳануз лаббай деб турибди.

Кези келганда шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, баъзи адабиётшуносларнинг драматургни «тарихий ҳодисаларни замонлаштириб талқин этди» деб айблашлари ҳеч ўринсиздир. Чунки Жалолиддин, Улуғбекларни замон яратди. Мақсуд Шайхзода синчков санъаткор сифатида бунини чуқур ҳис этиб, юқоридаги каби ўлмас асарлар битди: замонасининг дард-ташвишларини, ўз идеалларини, юрак тегишларини тарихга, ўтмиш воқеа-ҳодисаларига, буюк шахслар образларига ўраб,

пардалаб берди. Бу олижаноблик унинг шеъриятига ҳам хос хислат ва фазилатдир.

Мақсуд Шайхзода теран поэзиясида ҳам катта-катта замонавий муаммоларни кўтариб чиқади. Шоирнинг 1965 йилда Миртемирга бағишлаб ёзган «Хиёбон» шеърида лирик қаҳрамон оқил, тафаккурли китобхонга мурожаат қилиб, ўзининг ўтган хиёбони — умр йўли ҳақида сўз юритади. Бу мураккаб умр йўли бир кишининг эмас, балки халқимиз босиб ўтган шонли тарихнинг рамзига айланади:

Хиёбонлар яшар эди хотиротимда,
Балки, ҳар бир кўшиғимда, нақоротимда,

Шоир кечинмалар оқимига кутилмаганда «Аммо толе мени доим эркаламади» каби сатрларни киритиб, бирдан ўқувчини ширин хотиротлар олаmidан олиб чиқади ва китобхонни жиддийроқ ўйлашга, бугунги ҳаётнинг тарихий курашлардан иборат бўлганлигини яна бир карра мушоҳада қилишга ундайди:

... Аммо толе мени доим эркаламади,
Баъзан замон йилни йилга ҳеч уламади.
Саҳроларга дуч келдимки, на ирмоқ на кўл,
Сургулларга юборилдим, на уфқ ва на йўл.
Лекин доим эсда хиёбонларим,
У йўлларда яна кезмоқ чин армонларим ...
Қулаганда ғаразларнинг шумшук ҳайкали,
Шеъримга ҳам келиб қолди тирилиш гали ...

Бу мисралар хаёлни айрим кимсаларнинг ленинча яшаш принципларини, демократик нормаларни бузишга уринган йиллари — шахсга сиғинишнинг қабоҳатли оқибатларига тортади, ўша йиллари ҳар хил ижтимоий адолатсизликлар қилиб, қабиҳликка йўл қўйган нопок шахсларнинг қилмишларини ёдга туширади, «тирилиш гали» келганлиги — жамият ҳаётида демократия тикланаётганини кўз олдимизда гавдалантириб, ҳақиқатнинг мангу барқарорлигини таъкидлайди. Курашлар, жамиятда содир бўлган ўткинчи ҳодисаларга барҳам бериш — буларнинг ҳаммаси фаровон келажак учун курашнинг шартига айланиб, натижада умр йўллари — хиёбонлар ҳақидаги шеър совет халқи, мамлакатимиз ҳаётини ўзида жо этаётган поэтик умумлашма — фалсафага айланади.

Умуман, адолат тантанаси, халқнинг енгилмас кучи, унинг яратувчилик, ўзгартирувчилик қудратига буюк ишонч ва имон Мақсуд Шайхзода шеъриятининг қатқатига сингиб кетади, бу некбин туйғу шоир ижоди

бўйлаб қизил ипдай ўтади. Шоир поэтик меросининг билимдон тадқиқотчиси Иброҳим Гафуров санъаткор фаолиятидаги бу хусусиятни жуда тўғри таъкидлаб, «Юрак — аланга» китобида шундай ёзади: «Мақсуд Шайхзоданинг ғоявий-сиёсий қарашлари ва эътиқоди ушбу шиддатли ҳамма нарсани қайта қурувчи ва қайта қуришга интилувчи, янгидан бино қилувчи замонанинг мафкурасига бутун ҳаётий томирлари билан туташ эди, ундан озикланарди. Зотан, Шайхзода бутун ижодий ҳаёти давомида коммунистик илғор ғояларга эътиқод билан яшади. Бу эътиқод ақл хулосаларига ва мантиқий мушоҳадаларгагина таянган бўлмай, агар таъбир ўринли бўлса, ҳиссий эътиқод эди».

Ана шу коммунистик эътиқод шоирнинг ҳар бир асари қон-танига сингдирилган. Унинг 60-йилларнинг бошларида талай ижтимоий-публицистик шеърлари пайдо бўлиб, уларда одамлар ахлоқида томир отаётган турли иллатларга қарши кураш оҳанглари яққол сезилади. «Дарёга ноҳосдан оққан кишини қутқазмоқ қасдида сувга отилмас!», «етимча елкасин силамай-диган», «трамвайда ўрнин чолга бермас» кимсалар — лоқайд, бефарқ, олифталарни, ўз жони, ўз манфаатидан бошқа нарсани матлаб қилиб олмаган худбинларни, «уриб кетганида қўшнисин ўғри» ўзини кўрмаганга оладиганларни фош этади:

Ноҳақни кўрганда индамай турса,
Уриб кетганида қўшнисин ўғри.
Бошини чиқармай ётоққа кирса,
Унга бирдай бўлса эгри-ю тўғри ...

Бундай аросатдаги шахслар жамият учун ҳам, юртдошлари учун ҳам хавфли. Шоир жиддий позицияда туриб, «ёмон эмас» дегани — «яхши эмас», дея қатъий хулоса чиқаради:

«Ёмон эмас» деган одаминг шуми?
Машаққат ишлардан бўйин товласа ...
«Худога шукур» деб тишни ковласа ...
«Ёмон эмас» деган одаминг шуми?
Сенинг-ча шундайин махлуқ яхшими?
Ёмонлик қилмабди, аммо у мўмин
Қилган эмас экан яхшилиқни ҳам ...

Мақсуд Шайхзоданинг «Қўллар» шеърининг фалсафий мантиғи, бадий умумлашмаси юқоридаги асарига жуда яқиндир, ҳаётда аёвсиз, ёвуз ниятли, шунингдек, ишёқмас, танбал одамлар бор экан, ёмонлик — ўғри-

лик, ваҳшийлик, қувлик, насткашлик, қўрқоқлик яшай-
веради, дея бонг урилади:

Қўллар бор — мулойим, ғоят шафқатли,
Қўллар бор — аёвсиз, ёвуз, шиддатли ...
Қўллар бор — ишёқмас, лапашанг, танбал,
Қўллар бор — тезлиги билинар дангал.
Қўллар бор — қуйилар ундан яхшилик,
Қўллар бор — тирнайди ёвлик, ваҳшийлик ...
Қўллар бор — мағзида мардлик, қўрқмаслик,
Қўллар бор — рамзидир қўрқоқлик, пастлик ...

Шоирнинг санъаткорона битилган шеърларини ўқишда давом этамиз. Шууримизни теран фикрлар силсиласи — бахт-саодат сари курашлар, дўстлик ва садоқат, вафо ва имонга ишонч, инсоний ғурур ва ҳаёт нашидасидан завқланиш чулғаб олади. Ўз навбатида жўшқин мисраларда изтироб ва дард, ҳижрон ва айрилиқ нидолари — улардан ўқувчини огоҳлантириш ҳиссини уқиб олиш қийин эмас. Муаллифнинг «Шоир қалби дунёни тинглар», «Уфқлар», «Соҳилда ўйланишлар», «Сувнинг ўлими», «Қуёш билан Ой», «Шамолни кўз билан кўриб бўлмайди», «Бир чоғлар», «Ғафурга» каби нодир шеърлари фикримизга гувоҳдир. Зеро, серташвиш умр кечирган шоирнинг ўй-хаёллари ҳаёт тўлқинларига, одамлар кураши, интилиши, дарди, ташвишларига, умумбашарий истаклари, орзу-армонларига эш ва уйқаш эди, муштарак эди. Бугун ҳам шундай, эртаги кунимизда ҳам шундай — ҳаммага ҳам дард, эзгулик учун хизматларга шай. Шоир ўзи:

Худди шундай: шоирнинг юраги ҳам
Узоқ-яқин башар зотига ҳамдам.
Худди шундай: шоирнинг байтлари ҳам
Дунёнинг дардлари ва ташвишига,
Зафарга, кураши интилишига,
Ҳар жой, ҳар рангдаги истакларига,
Ростига тушига, эртақларига очиб кенг бағир ...

деб, фикримизни таъкидлайди.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Адолат борлиққа ёлғиз онадир	7
Умид ва ишонч	22
Байтларда дард ва кураш	43

Мирзаев Исраил Очилович

ЛИТЕРАТУРА И ИМПУЛЬС ВРЕМЕНИ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабон адабиётлар
тахрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Н. Қосимова*
Мусаввир *А. Баҳромов*
Бадний муҳаррир *Б. Хайбуллин*
Техмуҳаррир *Г. Негматова*
Корректор *С. Зокирова*

ИБ № 5364

Теришга берилди 26.01.90. Босишга руҳсат этилди 31.03.90. P07346.
Формат 84×108^{1/2}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори
босма. Шартли босма л. 2,73. Ҳисоб-нашриёт л. 2,7. Тиражи 5000.
Заказ 38. Баҳоси 10 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 79.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, М. Горь-
кий проспекти, 79.